

РУХСТАУÆГ

№2 2019

Наукон-методикон журнал

РУХСТАУÆГ

Журналы редакци:

Сæйраг редактор – **МАЙРÆМЫХЪУАТЫ ФАТИМÆ**

РЕДКОЛЛЕГИ:

*Гæззаты Татьянаæ, Гугкаты Зæлинаæ, Джанайты Ларисæ, Дзытиаты Эммæ,
Исахъты Людмилæ, Солтанты Джульетæ, Уалыты Татьянаæ, Хозиты
Эльвирæ, Хъамболты Тамерлан, Цопанты Ритæ*

КАТАЙ

Мæ хæлар, мæ уарзон, æнæзонгæ уарзон!
Цы номæй дæм бадзурон, уый ма мын зæгъ?..

Мæ зæрдыл дæ дарын цы ныфсæй фæразон,
Мæ райгуырæн бæстæ, мæ фыдæлты зæхх?

Мæ райгуырæн бæстæ! Дæ айнаг къæдзæхæй,
Дæ фидар, фæлтæрд риуæй хъусын хъæрзын...

Мæ хæлар, мæ уарзон! Дæлзæххæй, уæлзæххæй,
Кæмдæриддæр дæ, — тагъд мæ хъæрмæ фæзын!..

Хъæр мæрдтæм дæр хъуысы, — куы бамбæхсай барæй,
Уæд усы кæрдæны мыггагмæ фæхæт!..

Мæ магуыр Ирыстон! Æрцæуæг æлдарæй,
Тыхгæнæг хæддзуйæ дæ ма уæд, ма, мæт?

Тыхгæнæг хæддзумæ кæд искуы фæндонæй,
Æууæнккагæй радтай, рæстæнхъæл, дæ бар?..

Мæ хæлар, мæ уарзон! Ныммæл мын фæсмонæй,
Ды искуы хæддзуйæ куы скæнай æлдар!..

Къоста

НОМЫРЫ ИС:

АХУЫРГÆНДТÆ – СКЪОЛАЙÆН

Уалыты Татьяна. Фыссæджы идеалтæ æххæстгæнæг

Исахъты Людмила. Къоста æ мæ ирон ахуырады фарстатæ

Куыдзойты А.Ф. Æвзаг амоныны методикæ куыд наука

Цопанты Ритæ. Ирон удварны æмбарынæдты вербализаци Брытъиаты Елбыздыхъойы уацмысты

Мзокты Аслæнбег. Агънаты Гæстæны уацау «Бæх куыдта...»-йы аивадон фæрæзтæ æмæ сæ ахадындзинад

Гæджиты Лянæ. Ирон сылгоймаджы хъысмæт æмæ фæзминаг æууæлтæ революцийы агъоммæйы фысджыты сфæлдыстады

Гасанты Валерий. Елбыздыхъо раздæхт йæ фарны къонамæ

КУСÆМ НОГ АХУЫРАДОН СТАНДАРТМÆ ГÆСГÆ

Исахъты Л.С., Майрæмыхъуаты Ф.А. Ахуырадон предмет «Ирон æвзаг»-ы нысаниуæг æмæ йæ бынат ахуырадон пъланы

СЕМИНАРТÆ ÆМÆ ГОМ УРОКТÆ

Боциты Альбинæ. Ирон æ взаджы урок 8-æ м къласы «Ирыстоны историон цыртдзæвæнтæ» (Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады æмхуызон уæнгтимæ)

Кцойты Зæлинæ. Ирон литературæйы урок 9-æмкъласы «Цардæн тас куы уа, - рæсугъдæй, Хъуамæ радтай уæд дæ уд». (Плиты Грисы балладæ«Авд цухъхъайы»)

Майрæ мыхъуаты Фатимæ. Нывмæ гæ сгæ куысты урок (Санахъоты Барисы ныв «Фидæн»-мæ гæ сгæ арæ зт урочы æ рфыст)

ИРОН ÆВЗАГ РАЙДАЙÆН СКЪОЛАЙЫ

Дзампаты Ларисæ. Сфæлдыстадон куыстытæ æмæ цæстуынгæ æрмæджы нысаниуæг дзырдуат фæхъæздыгдæр кæнынæн

ИРОН ÆВЗАГ РÆВДАУÆНДОНЫ

Дзгойты Зæлинæ. Ног азы бæрæгбон бацæттæгæнæн къорды

Дзгойты Зæлинæ, Джанайты Ларисæ. «Фæндагыл цæуыны уагæвæрдтæ» (рæвдауæндон хистæр къордимæ куыст)

ФÆСУРОКТЫ КУЫСТ

Кцойты Маринæ. Методикон амынддзинæ дтæ ирон æвзæджы ахуыргæнджытæн æмæ скъолаты библиотекæты кусджытæн

ДИДАКТИКОН ÆРМÆГ УРОКМÆ

Солтанты Джульетæ, Томайты Зæлинæ, Хозиты Эльвирæ. Уæ лæ мхасæ н æ рмæ г ирон æ взæджы уроктæ м

АХУЫРГÆНДТÆ – СКЪОЛАЙÆН

Уалыты Татьянæ,
ЦИПУ-йы доцент, педагогон наукæ ты кандидат

ФЫССÆДЖЫ ИДЕАЛТÆ ÆХХÆСТГÆНÆГ

Коцойты Арсенан йæ рæстæджы царды иууыл æнæуынондæр уыдысты, адæмæн стыр зиан æмæ бæллæхтæ чи хаста, уыцы фыдæлтæй баззайгæ æгъдæуттæ. Ирæд, тугисын, фидис, æфхæрд æфхæрдæй исын хурмæ рахаста йæ радзырдты «Сæумæрайсом», «Фынддæс азы», «Афтæ дæр ваййы», «Ханиффæ»-йы.

Хъæвдын, Саукуыдз, Саугуди æмæ Тега сæ архайд æмæ æнæразыдзинадæй æвдисынц реакцион æгъдæутты æцæг цæсгом, сæ зианхæссæг тых æмæ фыддзинад. Адæмы æмбаргæдæрты фæрцы Арсен чиныгкæсæгæн базонын кæны фыдæгъдæутты антигуманон мидис, фæриссын ын кæны йæ зæрдæ, фесафы йын йе ‘нцойад, афтæмæй йæ фыдæгъдæутты ныхмæ саразы.

Арсенмæ гæсгæ адæймаг цы æхсæнады цæры, уым пассивон архайæг хъуамæ ма уа, фæлæ рисса йæ хъыгтыл, цин кæна йæ хорздзинадтæ æмæ æнтыстытыл. Йæ радзырдты геройтæй ахæмтыл банымайæн ис фыдæгъдæутты хурмæ хæсджыты.

Стыр зиан хаста адæмæн тугисын. Мæнæ куыд фыста Калоты Барис дæр: «Из патриархально-родовых порядков, сохранившихся в быту осетин, наиболее прочно держался обычай кровной мести» [5, 193]. Тынг хорз ын зыдта Арсен дæр йæ зианхæссæг тых æмæ йыл уымæн дзуры йе сфæлдыстады.

1901 азы газет «Кавказы»-ы уырыссагау мыхуыры рацыд Арсени радзырд «Фидис». Фæстæдæр æм ивддзинадтæ бахаста æмæ йæ схуыдта «Сæумæрайсом». «Раст зæгъгæйæ, уыцы ном (ома «Фидис») аивдæр фидæуы. «Сæумæрайсом» æгæр нейтралон у, радзырды мидисимæ дæрдтыл зилгæйæ баст у æрмæстдæр», - фыссы Джусойты Нафи [3, 65]. Фæлæ Арсен, æвæццæгæн, дзæгъæлы нæ аивтаид йæ радзырды сæргонд. Афтæ мæм кæсы æмæ ацы номимæ баст у уацмысы сæйраг хъуыды, йæ идейæ. Мæнæ нæ разы сæумæрайсом рæсугъд æрдз, «царды бæллиццаг афон» æмæ тугныккалд. Фыссæг сæ кæрæдзийы ныхмæ æвæры æмæ сæ кæцыйы фарс у, уый зыны йæ радзырды сæргондæй дæр.

Фондз азы размæ Таймуразæн Куыдзиаты Батрадз амардта йæ хистæр лæппуы. Уæдæй фæстæмæ йæ зæрдæмæ рухсы цъыртт нал кæсы. Зæронд

лæг фылдæр хъыг æмæ æрдиаг кæны, йæ фырты туг ист кæй нæма у, ууыл, йæ зæрдæйы нырма арф æвæрд у фыдæлтæй баззайгæ æгъдау «туг тугæй æхсадауы». Мæнæ куыд фыста уый тыххæй Ф. И. Леонтович: «Каждый родственник убитого обязывается священным долгом мстить смертью убийце и его родственникам. Не исполнивший этого подвергается жесточайшему бесчестию, а семейство и даже родственники его – возможным обидам» [7, 12].

Арсенæн йæ радзырдæй нæ базонæм Таймуразы лæппуйы мæлæты аххосаг. Царды ныв алывæрсыгæй равдисын Арсен-рухстауæг йæ хæсыл нæ нымадта. Сæйрагдæр ын уыд царды фæзындæн йæ трагикон фæстиуджытæ, йе ‘гъатыр цæсгом равдисын, æмæ йын йæ ныхмæ исты æрхъуыды кæнын. Уымæ гæсгæ равзæрста йæ уацмысы тугисджытæн дæр фидыды фæндаг, уæззау æмæ вазыгджын фæндаг: «Сыстадысты хъæубæсты хорз лæгтæ, хъæубæсты цытджын зæрæдтæ. Загътой: «Æнæбафидаугæ нал ис Биганатæ æмæ Куыдзиагæн».

Дыууæ мыггаджы дæр, цы бæллæхтæ сын æрхæсдзæн тугисыны фæндаг, уый æмбарынц æмæ разы кæнынц фидауыныл. «Осетин, хотя и свято выполнял обычай кровной мести, но в то же время он тяжело переносил его жестокость и нестерпимый гнет», - кæсæм Н.Ф. Дубровинæ дæр [1, 361-362]. Фидыды фæндагыл бирæ алыхуызон цæлхдуртæ кæй уыдзæн, уый нæ фыссæг хорз зыдта, фæлæ йæм уый иууыл растдæр касти. Бафæраздзæн фыдæлты æгъдауттыл фидархæцæг, «тыхст æмæ фæллад» Таймураз ахæм цæлхдурты сæрты ахизын? Кæмдæр фидауыны æмæ цардыл хъуыдытæ фæйлыдтой йæ сæры уыцы рæстæджы. Фæлæ йын мæнæ иуахæмы бацайдагъ быцæу ныхас йæ сыхагимæ:

- Кæимæ дзурыс, хæрæджы фырт? - фæхъæр кодта сыхаг.

- Куыд уæндыс ды Ныхасмæ цæуын? Куыд уæндыс ды мемæ дзурын? Дæ фырты Куыдзиаты Батрадз фысау аргæвста... Райстай йын, мыййаг, йæ туг?

Фидис бамынаг кодта, Таймуразы зæрдæйы цы «рухсы цъыртт» уыдис, уый, тугисыны мондаг ыл фæуæлахиз. Чи уыд уыцы рухсы цъыртты бамынаджы аххосджын? Фыдæгъдауы фарсхæцджытæй иу – сыхаг, уый йын бафидис кодта, мæрдджын иууыл тынгдæр цæмæй тарсти, уый. Кæд æмæ æмбæрста, фидауыны фæндагыл ныллæууæгмæ ахæм æвзагæй сдзурын тæссаг хъуыддаг у, уый, уæддæр. Æвзæр æвзаг, дам, дур дæр халы, мæнгæн нæ фæзæгъынц.

Фæлæ цымæ Таймураз йæхæдæг ницæмæй у азымаг? Фидауыны фæндагыл чи ныллæууыд, уый йæхи афтæ хъуамæ дардтаид? Тынг хорз зыдта, цы æхсæнады цæры, уый цæстæнгас тугисынмæ. Цæуылнæ хызта йæхи тызмæг ныхас æмæ æнæхъуаджы уайдзæфтæй? Ирма фидис фыдбылызæн кæй баззад, уый дзы фæрох? Цæмæн бацыд быцæуы æмæ ма хъал ныхас дæр кодта!

Радзырды ацы эпизодай нын Арсен равдисынмæ хъавы, фыдæгъдауыл цы æхсæнад хæцы, Таймураз дæр уыдонæй кæй у. Йæ маст йæ тæккæ тынгыл куы уыди, уæд нæ фæци йæ фарсмæ ныфсæвæрæг дæр. Йæ ус та йæм уæндгæ нæ бакодта: зыдта, ахæм сахат йемæ дзурæн кæй нæй. Уый дæр дзурæг у йæ тызмæг характерыл.

Уæдæ æрмæст фидис нæ уыд Таймуразы ног масты аххосаг. Хъæвдыны хуызæн сæрыстыр æмæ æнæрцæф лæппу дæр ма йын фынддæс азы бафæрæзта («Фынддæс азы»). Æрмæст Хъæвдын йæхи маст исынмæ цæттæ кодта, фæлæ Таймураз та зæронд кæй у, уымæ гæсгæ йын æнхъæлмæ кæсæн нæ уыд. Афтамæй уый дæр фыссæг нымайы фыдæгъдауы амætтагыл. Уæлæмæ скæсын æй нал бауагътой фидис æмæ туграйсыны хъуыды. Ам Таймураз æвдыст цæуы, фыдæгъдауы хуызæн тызмæг æмæ гуымирийæ. Тæссаг фæндагыл йæхæдæг нæ цæуы, фæлæ йыл æрвиты, «фæстæзад æгъдаутты маргæй йæ уд кæмæн нæ фæхъæстæ, уыцы цардбæллон лæппуйы» (Джыккайты Ш.). Уый та ноджы трагикондæр кæны тугисын. Афтамæй Таймуразы хуызæтты руаджы тугисын фæлтæрæй - фæлтæрма цыд, аскъуыйæн ын нæ уыд.

Радзырд «Сæумæрайсом»-ы кæй фæлгонцай равдисынмæ хъавыд Арсен йæ зæрдиаг хъуыдытæ фыдæгъдауы ныхмæ? Нæ разынд зæронд Таймураз йæ идеалтæ æххæстгæнæг. Йе 'нахъом лæппу Саукуыдзы зæрдæйæн цы «масты æнхъызæн» цæттæ кодта, уый йын иуахæмы йæ хай фæкодта: фынддæсæздзыд лæппуйы фæраст кодта тугисыны фæндагыл. «Æнæ уый дæр мæ зæхх йæхимæ ласта, фæлæ уæдæй фæстæмæ иудадзыг асасти мæ зæрдæ, мæ хъару. Ныр де 'намонд æфсымæры алы æхсæв дæр мæ фыны уынын... Мæ ныхæстæ дæ зæрдæйыл бадар... Уый зон, мæ иунаг, æмæ ма мæ къæхтыл куы слæууон, уæддæр мын уыцы фидисы фæстæ адæмы астæумæ цæуæн нал ис!...» – зæгъы Таймураз йæ лæппуйæн. Куыд нæ хъуамæ бадардтаид йæ зæрдыл фыды ныхæстæ ирон æгъдауттыл хъомылгонд Саукуыдз, кæд ын зæрдæйы фæндон нæ уыдысты, уæддæр.

Саукуыдзы характеристикайыл лæмбынаг æрлæууыд Арсен. Хайджын æй кæны ирон нæлгоймаджы хуыздæр миниуджытæй: бæрзонд, уæнгджын, хъæддых, кусаг, фæразон. Лæппу кæд бирæ мæт æмæ зындзинæдтæ бавзæрста гыццылæй фæстæмæ, цæсгом æмæ цæстæнгасæй кæд ас лæджы хуызæн зынди, уæддæр йæ «чысыл цæссыгтæ» ферттивтой, йæ фыд æй цы фæндагыл æрвиты, уый куы базыдта, уæд. Уый уыди фæлмæнзæрдæ лæппуйæн йæ фыццаг дзуапп тугисыны ныхмæ. Нæ бацыд йæ бон нæ зæгъын йæ фыды ныхмæ. Нæ йæ фæци уромæг дæр. Мад йæ ныфс нæ бахаста, «хæдзары сæр» кæй хуыдта, уый ныхмæ сдзурын.

Арсенæн идеалон цы герой у, уый æрвиты тугисыны фæндагыл. Уымæй тынгдæр агайын кæны чиныгкæсæджы зæрдæ, æнæуынон ын кæны фыдæгъдауы.

Саукуыдзы цæстæнгас тугисынмæ тынгдæр æвдыст æрцыд мæнæ ацы нывы: «Сæумæрайсом, царды бæллиццаг афон. Бирæ хæттыты уыди

Саукуыдз хъæды, фæлæ йæм нырæй рæсугъддæр дуне никуы фæкаст. Хъуыста мæргъты зардмæ, фæлгæсыди, арвы хъулæттæ фылдæрæй-фылдæр куыд кодтой...»Цæй хорз у дунейы цард» – уайтагъд та-иу сдзырдта хинымæр... Йæ зæрдæ афтæ рухс уыди, афтæ дзаг уыди циндзинадæй, æмæ хъавыди мæргъты зардыл йæхи зард дæр бафтауынмæ».

Радзырдмæ гæсгæ æвзонг лæппуйæ айрох, марынмæ кæй рацыд, уый. Йæ цардбæллон уд схъазыд æрдзы рæсугъддзинадæй. Фæлæ, цымæ, хатыд Саукуыдз уыцы рæстæг æрдзы рæсугъддзинад?

Адаймагæн йæ конд афтæ у æмæ маст, тыхст уавæрты нæ хаты нæдæр æрдзы рæсугъддзинад, нæдæр йæ алыварс цытæ цауы, уыдон. Уæд йæ астæуыл хъама, йæ уæрджытыл цæхгæрмæ æвæрд топп бердан цы æвзонг лæппуйæн уыд, уый куыд ферох кодта, æрдзы рæсугъддзинадмæ кæсгæйæ, марынмæ кæй рацыд, уый. Арсен тынг хорз æмбæрста ацы хъуыддаг, фæлæ йæ фæндыд йæ идеалтæ æххæстгæнæгæн размæ акъахдзæф кæнын бацамонын, йæ геройы бæрзонддæр сисын, афтæмæй фыдæгъдауæн ныхкъуырд раттын. «Царды ад æмæ æрдзы рæсугъд æмбарынаен, уæлдайдæр ахæм уавæры, хъæуы стыр удыхъæд», – уымæн афтæ зæгъы Саукуыдзæй Джыккайты Шамил дæр [4, 7].

Арсен Саукуыдзы фæлгонцай чыныгкæсæджы æууæндын кæны, æрдзы рæсугъддзинад афтæ тынг чи æнкъары, цардыл афтæ цин чи кæны, уый фыддзинадтæн нæ, фæлæ цæрынаен кæй райгуырд. Цы фæндагыл рацыд, уый рæстæгмæ кæй айрох кодта, уый та ууыл дзурæг у æмæ йын зæрдæйы фæндон кæй нæ уыд. Фæлæ йын йæ цардбæллон уд аскъуыдтой фыдæгъдау æмæ йæ фарсхæцджытæ, сарæзтой дзы лæгмар.

Саукуыдз йæхи æмæ иннæ æнæ аххос лæппуты мæлæтæй адамы æркæсын кодта, йæ рæзгæ цард цы тугисыны тыххæй аскъуыд, уымæ, хъуыдытыл сæ фæкодта.

Амардта Саукуыдз йæ туджджын Батрадзы дыууæ æфсымæры. Æнахъом лæппу нал фæцарæхст йе ‘фсымæры марæгмæ æмæ йæ къухæй фæмард, йæ хуыссæны йæ мæлæт ссардта Таймураз дæр. Адамыл айхъуыст зæрдæхалаен хабар. Арсен æй хорз бахъарын кодта хъæубæстæм стырæй - чысылæй, хъуыдытыл сæ фæкодта: «Урсзачъе зæрæдтæ æнкъардæй мæрдджынты дуæрттæм лæууынц, æрдиаг кæнынц фыдбылызыл... Суанг сывæллæттæн дæр сæ зæрдæ нал ради хъазынмæ - иудадзыг уыцы фыдбылызы кой кодтой».

«Хъуыддæгтæ аразæг хуыцау у... Табу йæхицæн!» – радзырды ацы рæнхъытæй Арсен зæгъынмæ хъавы адаман сæхи кæй хъæуы хъуыды кæнын, архайын, цæмæй æнæхъуаджы туг мауал кæла. Уымæ гæсгæ нæй сразы уæвæн Епхиты Тæтæрийы мæнæ ацы рæнхъытимæ: «Хъуыддæгтæ хуыцауæй кæнгæ сты, зæгъгæ... автор уыцы рæстæджы ацы хъуыдыйæ йæхæдæг дæр дард нæ лæууыд» [2, 35].

Уæдæ Арсен – рухстауæг йæ радзырды сæйрагдæр равдыста тугисыны æвирхъаудзинад, рахаста йын тæрхон, рацыдис уыцы æгъдауы ныхмæ,

адæмы зæрдæтæ бакъуырда уыцы æгъдауы фæстиуджыты трагикон нывтæй æмæ уымæй ахъаз фæци фыдæгъдау фесафыны хъуыддаджы.

Литературæ:

1. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1. СПб, 1871.
2. Епхиты Т. А. Коцойты Арсен. Орджоникидзе, 1955.
3. Джусойты Н. Г. Коцойты Арсен. Цхинвал, 1964.
4. Джыккайты Ш. Ф. Ирон аив дзырды зæрингуырда/ Коцойты Арсен. Уацмыстæ. 1 т. Орджоникидзе, 1971.
5. Калоев Б. А. Осетины. М., 1971.
6. Коцойты А. Б. Уацмыстæ 2 томæй. Орджоникидзе, 1972.
7. Леонтович Ф. И. Алаты Кавказских горцев. Одесса, 1882.

Исахъты Л.С.,
АКЗУИ-йы ректор,
педагогон наукæ ты кандидат,
Цæ гат Ирыстон-Аланийы Сгуыхт ахуыргæ нæ г

КЪОСТА ÆМÆ ИРОН АХУЫРАДЫ ФАРСТАТÆ

Ацы аз 15-æ м октябры нæ номдзыд поэт Хетæ гкаты Къостайы райгуырдыл æ ххæ ст кæ ны 160 азы. Æ гас Ирыстонæ н дæ р ацы бон у æ рхъуыдыйаг, намыс æ мæ цытимæ бæ рæ ггæ нинаг.

Къоста уыд, ироны ном дардыл чи айхъуысын кодта, æ мæ ирон лæ джы психологи, йæ гуманистон зæ рдæ йы ахаст дунетæ н чи фехъусын кодта, ирон адæ мы уыцы хуыздæ р минæ вар. Йæ æ нæ мæ лгæ рæ нхъытæ абон дæ р сидыц уарзонддзинад æ мæ хæ лардзинадмæ :

«Весь мир – мой храм,

Лæ бовь – моя святыня,

Вселенная – Отечество мое!»

Къоста стыр æ ргом здæ хта ирон ахуырады фарстатæ м, скъолаты ахуыры хъуыддаг мадæлон æвзагыл сæвæрын уыд йæ сæ йраг нысантæ й иу.

Йæ адæмуарзон зæрдæ кæддæриддæр дзырда ирон сывæллæтты хъысмæтимæ, йе 'хсæнадон куыст æнгом баст уыд рухстауынимæ, скъолаты уавæр фæхуыздæр кæнынимæ.

Стыр курдиаты хицау уæвгæйæ, Къоста хорз æнкъардта рæстæджы ивддзинадтæ. Йæ дунембарынад æмæ йе сфæлдыстадыл фæзынд прогрессивон зонды тæфаг.

Зындгонд у, фыссæджы æхсæнадон-политикон æмæ педагогон цæстæнгас уырыссаг литературæйы бындурыл кæй рæзыдысты, уый. Фыссæг стыр аргъ кодта XIX æнусы уырыссаг литературæйы классиктæн; уæлдай хæстæг ын уыдысты революцион демократтæ Чернышевский, Добролюбов æмæ Некрасовы хъуыдытæ. Уый тыххæй Абайты Васо зæгъы: «Æнæдызæрдæгæй йе стыр курдиатæй дарддæр ма Къостайæн тынг ахъаз фæци, уырыссаг литературæимæ, уырыссаг классикæимæ хорз зонгæ кæй уыд, уый дæр». Дыккаг ахæм бындурыл та, поэты сфæлдыстад, йæ педагогон цæстæнгас цæй руаджы сырæзыд, уый Васо нымайы ирон адæмы хъæздыг фольклор, адæмон зондахаст.

Кæцыфæнды адæймаджы зæрдæйы дæр арф фæд ныууадзы æцæг ахуыргæнæг. Зæгъæн ис, æмæ Къоста йæ ахуыры фæндæгтыл чысыл нæ сæмбæлд, ахуыргæнæджы бæрзонд ном кадимæ чи хаста, ахæм зондамонджытыл. Къостайы курдиаттæй бирæтæ раргом сты Дзæуджыхъæуы прогимназ æмæ Стъараполы гимназы ахуыргæнджыты æххуысæй. Уымæ гæсгæ, Къоста хорз æмбæрста, цавæр ахуыргæнджытæ хъæуы ирон скъолайы, цæуыл хъуамæ ахуыр кæной ирон сывæллоны, суанг цавæр предметтæ хъæуы программæмæ бахæссын, уыдæттæ. Йæ царды фæлтæрддзинад, кæй зæгъын æй хъæуы, фæбæрæг йæ дарддæры архайдыл дæр.

1862 азы Дзæуджыхъæуы Ирон аргъуаны сауджын æмæ дини скъолайы инспектор Колыты Аксо йæхи хардзæй йæ хæдзары байгом кодта ирон чызджыты райдиан скъола. 1866 азы скъола йæхи номæй схуыдта, ам Дзæуджыхъæуы уæвгæйæ, къниаз Федоры чызг Ольгæ. Æмæ историйы баззад Дзæуджыхъæуы Ольгæ Федоровнæйы номыл ирон сылгоймæгты скъола, зæгъгæ, афтæмæй. Æнæхъæн Ирыстон дæр дзы сæрыстыр уыди. Скъола фæкуыста 1918 азы онг. Колыйы фырты фæстæ ахæм хъæппæрис равдыста салыгæрдæйнаг сауджын Гатуты Алыксандр.

Нæуæдзæм азты ацы скъола Дзæуджыхъæуы хицауады амындæй хъуамæ æрцыдаид æхгæд. «Тынг зын зæгъæн у, ацы цау ирон адæмæн цы стыр зиан æрхаста, уый,- фыссы Къоста газет «Северный Кавказ»-ы. – Уавæрæн ницы ’мбаргæйæ, ныййарджытæ ногбонты улафты фæстæ скъоламæ ласынц сæ цоты... Уынгты уæрдæттæй ацæуæн нал ис... Æргъæвст сывæллæттæ хойынц сæ уарзон скъолайы дуар... Дуар сыл æрбахгæдтой... Æддæмæ сæ тæрынц... Дард фæндаджы фæстæ сæ сæхи батавын дæр нæ уадзынц... Ныййарджытæ не ’мбарынц хъуыддаг... Сывæллæттæ кæуынц, нæ сæ фæнды фæстæмæ здæхын, суанг изæрдалынгтæм ихы къæйыл уынджы лæууынц... Цæй тыххæй? Цæмæн? Цæй аххосæй?»

Къоста йæ уацы хъæддыхæй сдзырдта скъола æхгæныны ныхмæ. Æфхæрд æрцыд, фæлæ йæ тох нæ фæдзæгъæл.

Сылгоймæгты скъолайы хъысмæтыл сагъæс кæнгæйæ, поэт бафиппайдта: «Цалынмæ скъола горæты астæу уыд, уæдмæ йæ ахуыргæнинагты фылдæр хай уыдысты ирæттæ. Куыддæр ын йæ бынат аивтой, афтæ ирон чызджыты нымæц бæлвырд фæкъаддæр, афтæ 1888 азы 89 ахуыргæнинагæй æрмæст 36 уыдысты ирæттæ».

Хетæджы фырт йæ уац «Развитие школ в Осетии», зæгъгæ, уым зæрдиагæй цин кæны, Ирыстоны сылгоймæгтæн скъолатæ кæй фæзынд, ууыл. Колыты Аксойæу Къоста дæр ирон сывæллоны фидæн бæтты размæдзыд сылгоймагимæ. Ахуырдинад райсыны фæстæ чызджытæ цыдысты хъæутæм, куыстой ахуыргæнджытæй, хъомыл кодтой рæзгæ фæлтæры.

Къоста фидарæй архайдта ирон сылгоймаджы ахуыры фæндаг бахъахъхъæныныл, хорз æмбæрста, ахуыргонд сылгоймаджы ахадындынад фидæны фæлтæрты хъомылады.

Поэт домы, цæмæй сылгоймæгты скъоламæ ахуыргæнджытæй фылдæр исой ирæтты, скъола хорз бæрæггæнæнтимæ каст чи фæвæййы, уыцы ирон чызджытæн сæхицæй.

Скъолайæн хъæуы хуыздæр уавæртæ саразын, фестыр дæр кæнын йæ бæстыхай, лæмбынаг æркæсын ахуырты программæтæм, бацархайын сæ хæрзхъæддынад фæрæвдздæр кæныныл.

Къоста лæмбынаг кæсы адæмон ахуырады фарстатæм, бæлвырдæй æвзары скъолайы ахуырты уавæр, сæ хъæндзынадтæ.

Фыссæгмæ гæсгæ, скъолайы сæргъы хъуамæ лæууа педагогон дæсныадимæ зонгæ чи у, ахæм адæймаг.

Хетæджы фырт домдта, ахуырадон программæтæ алыхуызон уæлæнгай предметтæй суæгъд кæнын, фылдæр æргом здахын гигиенæйæ хуымæтæг ахуыртæ кæнынмæ, истори æмæ географи хуыздæр амонынмæ.

Аргъуанты цур арæзт скъолатыл дзыргæйæ, Къоста хъыг кæны ахуыргæнджыты царды уавæртыл, домы сæ мызд фæфылдæр кæныны фарста алыг кæнын. Стыр мæты йæ 'фтауы, паддзахы хицауад хохæгтæн цы æнабары скъолатæ гом кæнын бауагъта, уыдоны бæстыхайтты æдзæллагдынад. «Фæрсырдыгæй бакæсгæйæ хъæуккаг скъолатæ сты скъæтты хуызæн, сæ бацæуæнтæ – къуындæг, агъуыстытæ – ныллæг. Фылдæр хатт ахуыртæ фæцæуынц зæххын бын, дурæй амад сараты чысыл рудзгуытимæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, ахæм уавæртæ къуылымпы кæнынц ахуыртæ», - фыссы Къоста.

Къоста тынг лæмбынаг каст ирон сабиты царды уагмæ. Сывæллонай бирæ зынтæ кæй федта, уымæ гæсгæ сын арф æнкъардта сæ миддуне, сæ бæллицтæ. Хохаг сывæллæтты хъысмæтыл сагъæс кæнгæйæ йæ «Особайы» бæлвырдæй æвдисы чысыл фыййæутты хъызæмæрттæ.

Нары скъолайы ахуыр кæнгæйæ, Къоста йæхиуыл бавзæрста йæ рæстæджы ахуырты хъæндзинæдтæ. Фæстæдæр бафиппайдта: «Фылдæр æргом здахын хъæуы хæххон тызмæг уавæрты рæзæг магуыр сабитæм. Скъола алы хъæуы нæй. Хъæутæ та кæрæдзийæ дард сты, æмæ даргъ зымæг бæгънæг, бæгъæввад сывæллæтæй бирæтæ баззайынц хæдзары бадгæйæ».

Адæмон ахуырады фарстатæ 'взæргæйæ, Къоста разынд зондджын, æрхъуыдыджын, арф уынаг педагог. Уый растыл нæ нымайы, уырыссагау чи нæ зоны, уыцы 7-10- аздыд ирон сабиты славайнаг æвзагыл кæсын æмæ фыссын ахуыр кæнын.

Поэт бæрзонд æвæрдта адæмон хъомылады фарстатæ, домдта скъолатæм ирон ахуыргæнджытæ æмæ хъомылгæнджытæ исын. Фидарæй дзырдта, хохæгтæн сæ бон цы æгъдауттæ бахъахъхъæнын баци, уыдонæй Европæйы цæрджытæ сæ сæр бæрзонд кæй хæссиккой, ууыл. Намысы сыгъдæгдзинад, хæс фидыны æнæмæнгдзинад, дзырдæн хицау уæвын æмæ æндæр ахæмтæ хæххон лæгæн æрдзон кæй сты, уымæ гæсгæ нымайыны аккаг сты, æцæг рухстауыны хъуыдытимæ сæм чи æрбацауы, уыдонæн сеппæтæн дæр.

Къоста йæхæдæг дæр хъомыл кодта, æгъдау æмæ æфсарм тыхджын кæмæ уыдысты, ахæм фыды къухы. Стыр аргъ кодта йæ фыд Леуанæн. Цæлыккаты Юлямæ фысгæйæ бафиппайдта: «Мæ гыццылæй фæстæмæ ма фыдæй никуы фехъуыстон гуымиры ныхас, никуы мæм систа йæ къух.»

Къостайы архайдæй бæрæг у, поэт кæй тарсти, ирон саби йæ мадæлон æвзаг, ирон æгъдауæй иппæрд куы 'рцауа, уæд уый æвзæрырдæм кæй фæзындзæн йæ уды хъæдыл.

Дзæуджыхъæуы интеллигенцийы курдиатмæ гæсгæ Къоста архайдта, сфæлдыстадон тæфаг кæмæ хæццæ кодта, уыцы ирон сывæллæттæн аивæдты скъола байгом кæныныл. Горæты хуыцаубоны скъолаты амыдта литературæ æмæ нывкæнынад, лыг кодта сывæллæты физикон хъомылады фарстатæ, хъуыды кодта спортивон хъæзтытæ кæнынæн уавæртæ аразыныл. Канд ныхасæй нæ, фæлæ хъуыддагæй дæр архайдта ирон фæсивæды 'хсæн рухстауæн куыст кæныныл.

Цы æрмæджытæ æрхастам, уыдон ирдæй æвдисынц, Къоста тынг хорз кæй зындта Ирыстоны ахуырады уавæртæ, зæрдиагæй кæй архайдта ахуыргæнджыты æмæ скъоладзауты царды уавæртæ фæхуыздæрыл, удуæлдай тох кæй кодта скъолаты хъуыддаг фæрæвдздæр кæныныл.

Йæ рухстауæн куысты тыххæй Къостайæн стыр аргъ уыди куыд ирон интеллигенцийы 'хсæн, афтæ ахуырдау фæсивæды 'рдыгæй дæр. Коцойты Арсен йæ мысинæгтæй иуы куыд фыссы, афтæмæй Æрыдоны семинары ахуыр кæнгæйæ фæсивæд фистæгæй фæцыдысты Дзæуджыхъæумæ Къостайы фенынмæ. Къостайыл сæмбæлдысты бульвары. Сæ зæрдæтæм арф ныххызтысты йæ ныхæстæ: «Æгæр бирæ рæстæг хардзгонд цауы кувыныл, аргъуанты лæууыныл, дини æгъдауттæ ахуыр кæныныл. Фæлæ ницы кæны, уæддæр ахуыр кæнут, фæзындзысты нæм æндæр скъолатæ дæр».

Национ ахуырад æмæ хъомылады фарстатæ ирдæй æвдыст цæуынц йæ сывæллæттæн фыст уацмысты. Æмдзæвгæтæй бирæтæ ирон сабиты абон дæр ма цыбæл кæнынц ахуырмаæ, разæнгард æй кæнынц ахуыры фæндагмæ:

«Цæттæ дæ хызын дар,
Тагъд де скъоламæ уай!
Æнæзивæг куы уай, -
Хуыздæр бынат дæ хай...»

Зондамонæгмæ хъус,
Цы зæгъа, уый-иу кæн,
Зæрдæхъæлдзæгæй кус
Æмæ бæззай лæгæн!..»- фæдзæхсы поэт ирон сабийæн.

Къоста ныййарæгау сидти кæстæртæм: «Рухсмæ æнæзивæг цомут æнгомæй!» Æрмæст цалдæр ацы дзырды дæр æнакæрон арф хъуыды ис. Рухсмæ хонæг фæндагæй амондджынддæр нæй. Рухс у зонд, ахуырад, уæлахизтæм хонæг тых. Уыцы фæндаг чи равзара, уый йæ нысанмæ кæй фæхæццæ уыздæн, ууыл Къоста дызæрддыг нæ кæны æмæ йыл йæ кæстæрты æнæзивæгæй уымæн цæуын кæны. Æнæзивæгæй æмæ æнгомæй.

1897 азы Къоста Стъараполмæ цы фыстæг арвыста, уым дæр гимназисттæн амыдта: «Мæ зæрдæ уын зæгъы, цæмæй зонæдтæ æмæ аивæдты мидæг уе 'нтыстытæй, уæхи дарынæй канд гимназы нæ, фæлæ уæ хæдзæртты дæр æдзух ныййарджыты зæрдæ рухс кæнат, уый».

Къоста хорз æмбæрста, национ ахуырады фарста канд педагогон хъуыддаг кæй нæу, фæлæ социалон-политикон, паддзахадон хъуыддаг. Ахуырад æмæ хъомылады фарстатæм цас хъусдард цæуы, уымæй аразгæ кæй у адæмы фидæн, Ирыстоны хъысмæт.

Поэт хуымæтæджы нæ каст афтæ лæмбынæг скъолайы фарстатæм, дзæгъæлы нæ архайдта йæ рапарахат кæныныл, ирон сабийæн ахуырмаæ фæндаг айгæрдыныл. Уый æмбæрста, кæцыфæнды культурæйæн дæр йæ бындуравæрæг адæймаг кæй у. Скъолайы сæйраг хæсыл нымæдта, сфæлдыстадон хъару æмæ ныфс кæмæ ис, йæ уидæгтæн аргъ кæнын чи зоны, йæ алыварс дунемæ раст цæстæй кæсын чи арæхсы, ахæм адæймаг хъомыл кæнын.

Къоста нæрæмон зонд æмæ зæрдæйы хъаруйæ сæргом кодта ирон адæмы хъысмæты сæйраг нуæрттæ, судзаг æмæ дудаг нуæрттæ. Уыдон цæуынц ивгъуыдæй абонмæ, абонæй фидæнмæ.

Абон æхсæнадон царды цæуы стыр ивддзинæдтæ. Уыдонæй иу у, адæмæн сæ химбарынад, сæ мадæлон æвзаг, сæ равзæрды историмæ, культурæ æмæ æгъдæуттæм фылдæр æргом здæхт кæй цæуы, уый. Историйы цалх фæстæмæ æрзылдис. Ногæй та æрхæццæ Къостайы дуг. Къостайы дугау ныр дæр нæ разы лæууы фарст: «Цы уыздæн нæ фидæн, нæ фæстаг?»

Цард домы, Ирыстоны скъолаты национ ахуырады фарстатæм бæлвырддæр æркæсын, фылдæр æргом сæм раздахын.

Къостайы рæстæгæй абонмæ бынтон лæгъз нæ уыди Ирыстоны ахуырады фæндаг. Царды ивддзинæдтæ кæм хорзæрдæм зындысты йæ размæ цыдыл, кæм та йæ къуылымпы кодтой. Сæйрагдæр рæдыдыл банымайæн ис, нæ маделон æвзаг æмæ ирон адæмы 'гъдæуттæм ахуырты рæстæг фаг æргом здæхт кæй нæ цыд, уый. Ацы аххосæй нæ абоны фæсивæды 'хсæн фæфылдæр «уæрæседзауты» нымæц, фæзындис нæм, йæ адæмы истори, йæ адæмы хъæздыг сфæлдыстадмæ, йæ алаемæты æвзагмæ куыд фæндыйы цæстæй чи кæсы, ахæмтæ.

Национ ахуырад у Ирыстоны рухсады æмæ культурайы иумæйаг ахсджиагдæр фарстатæй иу.

Къостайы фæдон, ирон литературон критиктæн сæ рагондæр Тыбылты Алыксандр йæ заманы фыста: «Цæмæй нæ къахыл слæууæм, уымæн йæ сæйраг амæлттæй иу у не 'взаг. Æрмæст æвзаджы руаджы райхъал уыдзæн нæ зонд, æрмæст уый фæрцы æнæ фæрисгæйæ бауыдзыстæм хайджын сæрибары æрхæсгæ хæзнатæй. Размæ нæ ацæудзыстæм, нæ зонд не стыхджын уыдзæн, йæ фисынтæ йын нæхи æвзагыл куынæ самаймæ, йæ уидæгтæ йын нæхи 'взагыл куынæ сфидар кæнæм». Æмæ ма ноджы дæр иу куырыхон хъуыды: «Æцæгæлон æвзагыл адæймаг зонды мæсыг нæ самайдзæн».

Къоста нын йæ цыбыр, фæлæ удуæлдай цардæй равдыста, Фыдыбæстæйæн куыд лæггад кæнын хъæуы, уый.

Уымæ гæсгæ мах абон Къостайы алыварс тынгдæр æрбангом уæм, йæ идеятæ æмæ йын йæ идеалтæ царды рауадзæм.

Литературæ :

1. Абайты В.И. Избранные труды. Т.1, Издательство «Ир», 1999.
2. Тыбылты Алыксандр. «Уацмысты æмбырдгонд». Цхинвал, 1988.
3. Хетагуров К.Л. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5,-М.: Издательство Академии наук, 1974.

Куыдзойты Анжелæ,
филологон наукаеты кандидат,
ЦИПУ-йы ирон æвзаг æмæ
литературайы кафедрæйы сæ ргълæ ууæ г

Æвзаг амоньны методика у педагогон наукаетай иу. Иртасы ахуырдаутан æвзаг амоньны процесстæ (æвзаджы тыххæй зонындзинæдтæ дæттын, æвзагон æмæ ныхасон арæхстдзинæдтæ фæзынын кæнын). Мадæлон æвзаджы методика æнцой кæны, æвзагæн æхсæнады рæзты цы ахадьндзинад ис, уый æмбарыныл. Ф.И.Буслаев фыста: «Родной язык есть неистощимая сокровищница всего духовного бытия человеческого».

Æвзаг амоньны методикайæн йæ сæйрагдæр хæс у алы ахуырдауæн дæр йæ æвзагон фæрæзтæ афтæ тасаг, афтæ хъæздыг скæнын, цæмæй суой адæймаджы интеллектуалон дунейы хай. Адæймаг йæ хъуыдытæ раст æмæ тагъд æвдисын, искæй хъуыды раст æмбарын куы нæ зона, уæд йæ бон нæ бауыдзæнис æхсæнады æххæстбарджын уæнг уæвын.

Йæ нысан æххæст кæнынæн методика агуры æппæты ахадгæдæр (оптималон) фæрæзтæ. Уымæ хынцын хъæуы - методика кæддæриддæр архайы тынг карз фæлгæтты: кълас, урок, сахæтты бæлвырд бæрц, программæйы домæнтæм гæсгæ арæзт æрмæджы бæлвырд гуырахст, кусæн æрмæг: тетрадтæ, чингуытæ, фæйнаг, мел, лингафоны кабинеттæ, телеуынынад æмæ компьютертæ.

Методика у куыд *практикон*, афтæ *теоретикон* наука дæр: 1) уынаффæтæ дæтты бæлвырд предметай, бæлвырд темæйæ; 2) уыцы хатдзæгтæ æнцой кæнынц грамматикон æмбарындæтæ бамбарыны, ныхасыл сахуыр кæныны, фыссын æмæ раст фыссын, кæсын, хъæугæ интонаци равзарын базоныны иумæйаг бындурон æгъдæуттыл (уыцы æгъдæуттæ та агуры æмæ иртасы теоретикон наука).

Афтæмæй, ирон æвзаджы методикайы *предмет* у ирон æвзаг бацамоньны процесс, уымæ дзырд «*бацамоньны*» ацы уавæрты нысан кæны:

1) æвзагон æрмæг раттын æмæ æвзагон арæхстдзинæдтæ сæвзарын кæнын;

2) ахуырдауты куыстæн разамынд дæттын, зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ бæрæг кæнын- ахуыргæнаджы архайд уыцы æрмæг дæтгæйæ;

3) ахуырдауты архайд зонындзинæдтæ исыны процессы.

Афтæмæй, ахуыргæнаджы æмæ ахуырдауы архæдтытæ сты æнгом баст, фæлæ сын разамынд дæтты ахуыргæнæг.

Методикайы хæстæ. Ирон æвзаджы методикайы хæстæ сбæрæг кæнæн ис, йæ размæ цы фæрстытæ æвæры, уыдонæн дзуапп ратгæйæ:

1) *цæуыл ахуыр кæнæм*, ома методика бæрæг кæны ахуыры мидис, программæтæ, ахуыргæнæн чингуытæ, æххуысгæнæн чингуытæ аразыны бындур; бæлвырд кæны зонындзинæдты бæрц æмæ сæ бæрæг кæныны нормæтæ;

2) *кæй ахуыр кæнæм*, ома бæрæг кæны архайдды адресаты;

3) *цæмæн, цæй тыххæй ахуыр кæнæм*, ома бæрæг кæны ирон æвзаг ахуыр кæныны хæстæ æмæ нысан;

4) *куыд ахуыр кәнаем*, ома йә хәс у методтә әмә фәрәзтә, мадзәлттә иртасын, агурын;

5) *куыд сбәрәг кәнын хъәуы зонындзинәдтә*.

Бәстондәр әркәсәм ацы фәрстыты мидисмә. Цәуыл ахуыр кәнаем? – Ирон әвзагыл. Кәй ахуыр кәнаем, уый дәр бәрәг у дисциплинаыы номәй дәр – скъоладзауты. Фәлә бирәнацион республикаыы нырыккон әвзагон ситуацийы хицәндзинәдтә хынцгәйә, нә аудитори дих кәны дыууә кьордыл: фыццагмә хәссәм, ирон әвзагыл әдәрсгә чи дзуры (әмә хъуыды кәны), уыцы скъоладзауты, дыккагмә та – ирон әвзаг скъолайы чи райдыдта ахуыр кәнын (ома дыккаг кәмән у), уыдоны. Ацы уавәримә баст у әртыккаг фарстән дзуапп – цәмән ахуыр кәнаем. Фыццаг кьорды ахуырдаутән бацамонын хъәуы ирон әвзаджы структураә, ома сын раттын хъәуы әвзаджы тыххәй теоретикон зонындзинәдтә, схайджын кәнын сә хъәуы ирон ныхасы бәрзонд культураыә. Дыккаг кьорды скъоладзаутимә куыстән йә нысан у әндәр: уыдоны хъәуы ирон ныхас хъусын әмә әмбарыныл сахуыр кәнын, хи хъуыдытә раст әвдисын сын бацамонын, иу ныхасәй, Ирыстоны сын әнцондәр цәрән куыд уа, ууыл бацархайын. Кәй зәгъын әй хъәуы, алыхуызон нысәнттә домынц алыхуызон методтә дәр. Иронау дзураг сывәлләттән актуалон нәу (кәнә хъуамә ма уа) мыртыл куыст, дзырдтә ахуыр кәнын, дзырдтәй хъуыдыйәдтә аразын амонын ә.а.д. Ирон әвзаг дыккаг кәмән у, уыдонимә та нәй сфәлдыстадон куыстытә (изложенитә, нывәцәнтә) кәнын, дзәвгар кьаддәр сә хъәуы теоретикон әрмәг.

Методика әнгом баст у әндәр наукаетимә, әвзәргә дәр ракодта цалдәр наукаыы фәрцы, сә әмархайдәй, уымә гәсгә ахуыргәнәг уыцы иу рәстәг хъуамә уа психолог, лингвист, литературәиртасәг, дидактик (ахуырад әмә амоныны теори зонаг).

Методика әмә философи. Куыд педагогикаыы әппәт кьабәзтә, афтә методика дәр хауы әхсәнадон наукаетәм; иртасы адәймаджы рәзты бәлвырд аспектә, әмә йын уыцы миниуәг бәрәг кәны йә бастдзинад иннә наукаетимә. Философи йын дәтты методологион бындур, әвзаг амоныны нысан әмә хәсты әмбарынад. Философи куыд зәгъы, афтәмәй зонындзинадмә фәндаг цәуы әнкьарәнәй рационалонмә, логиконмә әмә фәвәйы практикаыә (*банкьардтон - базыдтон - махәдәг әй бакодтон*). Әвзаг ахуыр кәнгәйә, ахуырдаутән рәзы, ивы сә дунәәмбарынад, әвзаг сә бахоны әхсәнадон цардмә, дәтты сын информации исыны мадзал. Философтә әмә физиологтә куыд сбәрәг кодтой, афтәмәй әвзаг әмә зонд, әвзаг әмә хъуыдыкәнынад тынг әнгом баст сты. Адәймаджы хъуыды материалон хуыз райсы ныхасы, әвзаджы формәты; ныхас аразгәйә, ахуырдау әвдисы йә хъуыды, рацаразы йә логикон хуызы. Әнә әвзагон әрмәгәй адәймаджы хъуыдыкәнынадән рәзән нәй: цас фылдәр дзырдтә, грамматикон формәтә зона адәймаг, уыйас хъәздыгдәр у йә хъуыдыкәнынад.

Ахуырадон æрмæг куыд хæццæ кæны ахуырдаутæм, куыд æй бахъуыды кæнынц, куыд æй сфæлхат кæнынц, уый иртасгæйæ, методикæ æнцой кæны *психологийыл*. Методикæ иртасы, сæ бындуры психологион феномен кæмæн ис, ахæм проблемæтæ дæр: растфыссынады арæхстдзинæдтæ куыд фæзынынц, æвзагон æмбарынадтæ куыд фæхæццæ вæййынц ахуырдаумæ, исты зонинмæ тырнынц динд сæм куыд фæзыны, æппæт уыдæттæ. Психологийæ ист сты ахæм æмбарынадтæ, куыд *зонынц динд, арæхстдзинд, фæлтæрддзинд, райрæст*.

Психологийы фæрцы ахуыргæнæг æмбары ахуырдауты архайды структура, сæ кары хицæндзинæдтæ æмæ, уыцы хицæндзинæдтæ сæ ахуыримæ куыд баст сты, уый, цæйбæрц æрмæг сæ бон бамбарын у, уый æ.а.д.

Дидактикæимæ бастдзинд. Иумæйагдидактикон принцип «Ахуыр кæнын, хъомыл кæнгæйæ» ис ирон æвзаг амоныны бындуры дæр:

1) æвзагон æрмæджы æвзæрстыл ахуыр кæнгæйæ, пайда кæнын хъæуы, хъомыладон нысаниуæг кæмæн ис, ахæм æрмæгæй - дзырдтæй, тексттæй;

2) æвзаджы системæйы иумæйаг æгъдæуттæ ахуыр кæнгæйæ, ахуырдаумæ фæзыны логикон æмæ лингвистикон хъуыдыкæнынад;

3) ахуырдауты ныхасы культурæ бæрзонддæр кæнгæйæ, ирон æвзагмæ уарзондзинд æвзæрын кæнгæйæ, йæ рæсугъддзинд ын æвдисгæйæ, йæ бынат дунейы æвзæгты æхсæн бæлвырд кæнгæйæ, ахуыргæнæг хъомыл кæны патриотты;

4) нывæцæны, радзырды мидæг ахуырдау æвдисы йæхи миниуджытæ, йæ царды позици, ома йæхæдæг йæхи хъомыл кæны, йæхæдæг йæхиуыл кусы.

Дидактикæйы дыккаг принцип у *теори æмæ практикæйы бастдзинд*. Уыцы принципмæ гæсгæ ирон æвзаг хъæуы афтæ амонын, цæмæй дзы ахуырдау реалон царды пайда кæнын зона, алы уавæры дæр равзара хуыздæр, растдæр æвзагон фæрæзтæ, раст фысса æмæ дзура, рæсугъд æмæ бæлвырдæй æвдиса йæ хъуыдытæ.

Дидактикæ дæр æмæ методикæ дæр иртасынц ахуыр кæнын (амоныны) алыхуызон методтæ. Ис сын куыд иумæйаг, афтæ спецификон методтæ дæр. Зæгъæм, *репродуктивон, проблемон, агураг* æмæ æндæр методтæй пайда кæны дидактикæдæр æмæ æвзаджы методикæ дæр. Иуæй-иу дидакттæ ма рахицæн кæнынц ахæм методтæ, куыд *лекцион, практикон, фæлтæрæны, анализ æмæ синтезы, дедукцион æмæ индукцион* – æппæт уыдонæй пайда кæны æвзаг амоныны методикæ дæр. Ис сæрмагонд, комкоммæ æвзагон методтæ дæр: *æвзагон анализы метод*, ныхасы рæзты – *коммуникативон метод*, дзырдарæзт амоныны – *генетикон метод*, орфографийыл ахуыр кæнын – *орфографцион хынцинæгтæ кæнын метод* (орфограммаæтæ бæрæг кæнын) æ.а.д.

Методикæ æмæ æвзагзонынад. Ахуырадон предмет «ирон æвзаг»-æн йæ конкретон мидис у *æвзагзонынад*. Æвзаг у системæ, æмæ йæ скъолайы дæр

ахуыр кæнын хъæуы системон хуызы, йæ хæйтты специфика хынцгæйæ. Æвзаг амонгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ бæлвырдæй зона, цавæр æвзагон зонындзинадтæ æмæ арахстдзинадтæ æвзæрын кæны скъоладзаумæ, ома цавæр «социалон, æхсæнадон хæс» æххæст кæны. Скъола йæ ахуырдаутæн хъуамæ фаг зонындзинадтæ дæтта сæ мадæлон æвзаджы – æппæты сæйрагдæр гуманитарон предметы тыххæй. («Чи дæн?», «цавæр дæн?» - ацы фæрстытæн дзуапп дæтты ирон æвзаг.)

Иртасыны методтæ. Куыд иннæ наукæты, афтæ методикæйы дæр хатдзæгтæ æмæ уынаффæты растдзинад бæрæг кæнынц *иртасæн методты* фæрцы.

Наукон иртæстытæн ис дыууæ хуызы: *фундаменталон* æмæ *практикон*. Фыццагтæн сæ нысан у æвзагыл ахуыр кæнын æмæ æвзагон райрæзты иумæйаг æгъдæуттæ сбæрæг кæнын, методикæйы иумæйаг теоретикон фæрстытæ алыг кæнын (зæгъæм, растфыссынадыл ахуыр кæнынны методтæ сбæрæг кæнын). Иннæтæ та бæрæг кæнынц практикон фæрстытæ (ног методты æмæ мадзæлтты ахадындзинад, ног ахуыргæнæн чингуыты хъæд æ.а.д.). Нырыккон методикæйы пайда кæнынц ахæм иртасæн методтæй: *эксперимент, скъола сæмæ методикон наукæйы истори ахуыр кæнын, методикон литературæйы теоретикон анализ, ахуырадон-хъомыладон процессы модель аразын, ахуыры зындзинæдты диагностика* æ.а.д.

Методикæ хъæздыгдæр кæны *хуыздæр ахуыргæнджыты фæлтæрддзинад* дæр. Ног методикон мадзæлттæ, фæрæзтæ, системæтæ равзæрынц скъолайы, æмæ сæ парахат кæнынц ахуыргæнджыты конференциты, газеттæ æмæ журналты, уацты æмбырдгæндты. Ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæн сæ куысты тынг æххуыс у«Рухстауæг» - нæ республикæйы Ахуырады кусджыты квалификаци уæлдæргæнæн институт афæдз цыппар хатты цы журнал уадзы, уый. Йæ алы номыры дæр ис куыд теоретикон æрмæг (æвзагзонынадæй, литературзæнынадæй, методикæйæ), афтæ практикон куыстытæ дæр – урокты конспекттæ, бæстон пылантæ, урок бацагтæ кæнынæн æхуыссы æрмæджытæ æмæ æнд.

Цымыдисаг æрмæг дæттынц *ахуырдауты куыстытæ*, сæ дзургæ æмæ фысгæ ныхас. Уымæн анализ кæнгæйæ, ахуыргæнæг бæлвырд хуызы аразы йæ куыст. Анализы æрмæг сты алыхуызон фысгæ куыстытæ, нывæцæнтæ, фæлтæрæнтæ, чиныгæй фыссын, тестытæ, анкетæтæ...

Методикон эксперимент. Парахатæй дзы пайда кæнынц, ног программæтæ, ахуыргæнæн чингуытæн аализ кæнгæйæ, ног методтæ æмæ мадзæлттæ, урокты типтæ, ног ахуыргæнæн системæты ахадындзинад æмæ сæ хæрзхъæддзинад бæрæг кæнгæйæ.

Экспериментæн ис æртæ хуызы: *агурæг, формааразæг* (бæлвырдгæнæг), *контролон*.

Агурæг эксперименты нысан у проблемаæ сбæрæг кæнын, лыггæнинаг фæрстытæ раиртасын, арфдæр цауыл бакусын хъæуы, уый раиртасын. (Зæгъæм, дæсгай азты дæргъы скъолаты мадæлон æвзаг ахуыр кодтой уыцы

иу программæ æмæ ахуыргæнæн чингуытæм гæсгæ. Рæстæгæй-рæстæгмæ программæмæ æмæ ахуыргæнæн чингуытæм цы лыстæг ивдзинадтæ хаст цыди, уыдонæн ницы ахадындынад уыдис ахуыры процесс фæхуыздæр кæныны хъуыддаджы. Афтамæй сæвзæрдис проблемон уавæр: цард размаæ цæуы, æхсæнады ивдзинадтæ фылдæрæй-фылдæр кæнынц, сæ бынаты нæ лæууынц нæдæр ирон æвзаджы теори, нæдæр методика, фæлæ æппæт уыцы ногдзинадтæ æмæ ивдзинадтæ ницы хуызы зынынц нæдæр программæйыл, нæдæр ахуыргæнæн чингуытыл. Проблемаæ сбæрæг кæныны, раргом кæныны тыххæй Цæгат Ирыстони паддзахадон педагогон институты ЮНЕСКО-йы кафедрæйы арæст æрцыдис сæрмагонд къорд. Уырдам бацыдысты куыд ахуыргæндтæ – лингвисттæ, методисттæ, афтæ скъолаты ахуыргæнджытæ дæр. Ирон æвзаджы программæмæ, ахуыргæнæн чингуытæм нырыккон ахуырады домæнты цæстæй æркæсгæйæ, фæлтæрдджындæр ахуыргæнджыты цæстæнгас хынцгæйæ, ирон æвзаг зоныны уавæр сбæрæг кæнгæйæ, æрцыдысты ахæм хатдзæгмæ: бындуронæй бакусын хъæуы, фыццаджыдæр, мадæлон æвзаг амоныны концепцийыл, стæй та йæ амоныны фæрæзтыл – программæйыл æмæ ахуыргæнæн чингуытыл.)

Бæлвырдгæнæг эксперимент вæййы дæргъвæтиндæр, бæстон пълангонд, фыст цæуынц йæ æппæт фæстиуджытæ дæр. Ахæм экспериментæн равзарынц хицæн (эксперименталон) кълас / скъола / район æ.а.д. Ахæм эксперименты цыд фыст вæййы протоколты, пленкайыл, стæй уыцы æрмæджытæ равзарынц æмæ скæнынц цавæрдæр хатдзæгтæ. Куыст цæуы абарсты бындурыл: эксперименталон кълæстимæ ма вæййы æндæр контролон кълæстæ дæр, æндæр программæимæ. Ахæм эксперименты фæрцы рабæрæг вæййы кæцыдæр методикайы эффективондынад. (ЮНЕСКО-йы кафедрæйы цы сæрмагонд къорд куыста, уый уæнгтæ сбæрæг кодтой ирон æвзаг амоныны концепци (поликультурон ахуырады полилингвалон принцип), сарæзтой ирон æвзаджы программæйы макет, уый бындурыл та – ирон æвзаджы ахуыргæнæн чингуыты къухфыстытæ. Уыцы программæ æмæ чингуытæм гæсгæ кусын райдыдтой эксперименталон кълæстæ нæ республикайы цалдæр скъолайы – Дзæуджыхъæуы 7-æм, 13-æм, 38-æм скъолаты, Джызæлы 1-æм скъолайы, Беслæныхъæуы, Цыколайы, Хæтæлдонæ æмæ районы æндæр скъолаты. Эксперименталон кълæсты цы ахуыргæнджытæ куыстой, уыдон лæмбынæг æххæст кодтой «эксперименты боныг», æмбæлдысты чингуыты автортимæ, иумæ бæрæг кодтой хъæндзинадтæ æмæ сæ аиуварс кæныны мадзæлттæ æмæ хуызтæ. Ацы эксперимент цыдис цыппар азы дæргъы.)

Контролон экспериментæй фæвæййы сæйраг – ахуыргæнæн – эксперимент; йæ нысан у ног методикайæн аргъ скæныны тыххæй æрмæг æрæмбырд кæнын. Йæ формæтæ: контролон куыстытæ, тестытæ, нывæцæнтæ, ахуырдауты докладтæ, сфæлдыстадон куыстытæ æ.а.д. (Ам æнæмæнг хъæуы дыууæ къорды, зæгъæм, эксперименталон кълас æмæ сæ параллелон кълас, традицион ахуыргæнæн чингуытæй чи пайда кæны, ахæм.

Дыууæ къласы скъоладзаутæн лæвæрд цæуынц æмхуызон хæлæвæрдтæ, контролон куыстытæ æ.æнд. Афтамæй бæрæг кæнынц, ирон æвзагæй зониндзинаedtæ æмæ арæхстдзинаedtæ кæцы къласы арфдæр æмæ фылдæр сты, уый.)

Лингвистикон эксперимент. Ахуырдаутæн раттынц цавæрдæр æвзагон хынцинаг, æмæ йæ алчидæр æххæст кæны, куыд йæ бон у, афтæ. Уый фæстæ æркæсынц куыстытæм æмæ скæнынц хатдзæгтæ. Зæгъæм, иу эксперименты хæс уыдис, ахуырдаутæ, уыцыиу цау æвдисгæйæ, цавæр синтаксисон конструкитæй пайда кæнынц, уый сбæрæг кæнын. Куыд рабæрæг ис, афтæмæй хистæр кълæсты фылдæр пайда кæнынц домгæвазыгджын хъуыдыйæдтæй.

Диагностикон метод. Зæгъæм, цалдæр азы дæргъы ахуыргæнæг йæ цæст дары арæхдæр æмбæлæг орфографион æмæ пунктуацион рæдыдтытæм. Уыцы рæдыдтыты абарст бар дæтты, ахуырдауты растфыссынады хъæд азæй азмæ хуыздæр кæны æви æвзæрдæр, уый сбæрæг кæнынæн; арæхдæр цавæр æгъдауы рæдийынц, уый рахатынæн æмæ йæм фылдæр æргом аздахынæн.

Амоныны методтæ. Ацы методтæн сæ нысан у зониндзинаedtæ ахуыргæнæгæй скъоладзаумæ фæхæццæ кæнын. Хицæн кæнынц амонæн методты æртæ традицион сæйраг хуызы:

- дзырдон (вербалон);
- практикон;
- цæстуынгæ.

Дзырдон методæн йæ ном йæ уæлæ ис – йæ бындуры æвæрд ис *дзырд*; ахуыргæнæджы хæс – *дзырды* фæрцы скъоладзаумæ информаци фæхæццæ кæнын. Кæй зæгъын æй хъæуы, фæстаг рæстæджы тынг райрæзтысты наукæ, техника, фæзындысты ног ахуырадон мадзæлттæ æмæ уыдонæй пайда кæнынны методтæ, фæлæ кæддæриддæр скъоладзау æмæ ахуыргæнæджы æмгуысты процессы сæйраг бынат ахсдæнис дзырд.

Дзырдон методтæм хауынц: *радзырд, лекци, æмбарынгæнæн ныхас, дискусси, диалог*, стæй скъоладзаумæ хибарæй куыст.

Радзырд æмæ лекци сты монологон методтæ, диалог (ныхас) æмæ дискусси та сты активон методтæ – куысты активонæй архайынц скъоладзаутæ дæр æмæ уый фæрцы цымыдис кæнынц ахуырадон процессмæ.

Практикон методтыл нымæд сты: *фæлтæрæнтæ, лабораторон æмæ практикон куыстытæ, дидактикон хъæзтытæ* (уыдоныл ныхас цæудæнис дæлдæр).

Цæстуынгæ методты хицæндзинад у уый, æмæ пайда кæнынц, фенæн æмæ фехъусæн кæмæн ис, ахæм æрмæджытæй. Уымæ уыцы æрмæджытæ хъуамæ æвдисой, цы скъоладзаутæ æвзагон объект, фæзынд кæнæ процесс ахуыр кæнынц, уымæн йæ мидис.

Цæстуынгæ методтæ дих кæнынц дыуæ кьордыл: 1) иллюстрацион (нывтæ, таблицæтæ, картæтæ, схемæтæ); 2) демонстрацион (кинонывтæ, слайдтæ, видеороликтæ, презентацитæ æ.а.д.).

Эвристикон метод нæ уыдис традицион методикæйы. Йæ мидис у уый, æмæ ахуыргæнæг æрæвæры цавæрдæр фарст, сбæрæг кæны проблемæ, скъоладзаутæ та уыцы фарстæн дзуапп агурынц, фæлварынц проблемæ райхалыныл. Афтамæй скъоладзау ног информаци цæттæйæ нæ райсы, фæлæ сæ йæхи куысты фæрцы ссары, базоны. Эвристикон методы хуызтæ сты: алыхуызон конкурстæ, иртæстытæ, нывæцæнтæ. Ахуыры эвристикон формæтæ – интеллектуалон хъæзтытæ, олимпиадæтæ, æндæр интерактивон формæтæ.

Проблемон ахуырад. Афтамæ хуыйны, проблемон ситуацитæ æвзарыны, иртасыны хуызы арæзт ахуырадон процесс. Хорз у уымæй, æмæ, зонындзинæдтæ дæттынай уæлдай, скъоладзауты ахуыр кæны анализ кæныныл, хибар иртасæн куыстыл, информаци агуырыныл. Рæзын кæны скъоладзауты сфæлдыстадон гæнæнтæ, æхсæнадон активондзинад.

Иртасæн методы мидис ис уый мидæг, æмæ зонындзинæдтæ ахуыргæнæг нæ дæтты, фæлæ сæ скъоладзаутæ сæхæдæг агурынц æмæ исынц: ахуыргæнæг сæвæры нысан, ратты хæс, скъоладзаутæ та сæхæдæг æрæвæрынц гипотезæ, саразынц гипотезæ сбæрæг кæныны пълан æмæ скæнынц хатдзæгтæ. Ацы методы æппæрцæг миниуæг у уый, æмæ йыл бирæ рæстæг кæй хардз кæны, нæй дзы арæх пайда кæнæн.

Репродуктивон метод. Ам та зонындзинæдтæ лæвæрд цæуынц «цæттæйæ», ахуыргæнæг ног информаци радзуры, бамбарын æй кæны. Цæмæй йæ скъоладзаутæ бахъуыды кæной, уый тыххæй сын ратты фæлтæрæнтæ – хуызæгмæ гæсгæ куыст. Афтамæй уыцы иу информаци фæлхатгонд цæуы цалдæр хатты: ахуыргæнæг радзырдта ног темæ, бамбарын æй кодта дæнцæгты фæрцы, равдыста темæйы мидис фæйнагыл кæнæ техникон фæрæзты фæрцы, скъоладзаутæм фæрстытæ радта, уый фæстæ сын дæнцæгмæ гæсгæ сæххæст кæнын кодта фæлтæрæн æмæ йæ сбæрæг кодта. Афтамæй скъоладзаутæн æнцондæр у ног темæ бамбарын.

Æмбарынгæнæн-иллюстрацион метод – амонæн методты ахадгæдæртæй иу. Уымæ гæсгæ дзы тынг арæх пайда кæнынц, стæй алы къласы дæр. Йæ мидис уый мидæг ис, æмæ ахуыргæнæг информаци скъоладзаутæм хæццæ кæны цалдæр мадзалы фæрцы - дзургæ æмæ фысгæ ныхасы, цæстуынгæ æмæ практикон æрмæджыты фæрцы. Ома ахуыргæнæг дзургæйæ æмбарын кæны цавæрдæр æвзагон фæзынд (дзургæ ныхас), стæй скъоладзаутæ раиртæст кæсынц (фысгæ ныхас), æвзарынц æрмæг таблица кæнæ схемæйы фæрцы (цæстуынгæ æрмæг), æххæст кæнынц алыхуызон фæлтæрæнтæ (практикон æрмæг). Афтамæй скъоладзаутæ кæнынц цалдæр ахуырадон архайды: хъусынц, кæсынц, фыссынц, уынынц, барынц раздæр рацыд æрмæгимæ æмæ сæ зæрдыл дарынц.

Æрмæг ныффидар кæнын. Ног æрмæг бацамонын у æрмæст куысты фыццаг къæпхæн. Дарддæр уыцы æрмæг хъæуы ныффидар кæнын, зæрдыл бадарын, бамбарын, пайда кæнынмæ дзы арæхсын. Æрмæг фидар кæнын куысты сæйраг хуызтæ сты: æрныхас (беседæ), раиртæст радзурын, фæрстытæн дзуапп дæттын, ахуыргæнæн чиныгимæ куыст.

Тынг ахсджиаг у скъоладзауы *хибар куыст*. Йæ сæйраг методтæ: ахуыргæнæн чиныгимæ куыст, фæлтæрæнтæ, лабораторон (практикон) куыстытæ. Хибар куыст раттыны размæ ахуыргæнæг хъуамæ бæстон бамбарын кæна æрмæг, сбæрæг кæна, иууылдæр æй кæй бамбæрстой, уый; хæславардтæ хъуамæ æгæр зын ма уой, науæд скъоладзаутæ сæхиуыл, сæ тыхыл нал æууæнддзысты, сæ ныфс асæтдзæн æмæ кусынмæ разæнгард нæ кæндзысты.

Зонындзинæдтæ бæрæг кæнын æмæ сын аргъ кæнын. Ацы куыстæн ис цалдæр хуызы: æрвылбоны бæрæггæнтæ, ахуырадон четвæрты фæстиуджытæм гæсгæ бæрæггæнæнтæ, афæдзы кæроны бæрæггæнæнтæ æвæрын, рауагъдон фæлварæнтæ.

Æрвылбоны бæрæггæнæн куысты формæтæ сты: индивидуалон, фронталон, къорды, фысгæйæ фарст.

Литературæ:

1. Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка. М., 1992. С. 26.

Цопанты Ритæ, ЦИПУ-йы ирон æвзаг æмæ
литературæйы кафедрæйы профессор

ИРОН УДВАРНЫ ÆМБАРЫНÆДТЫ ВЕРБАЛИЗАЦИ БРЫТЪИАТЫ ЕЛБЫЗДЫХЪОЙЫ УАЦМЫСТЫ

Ирон адæм дунейы ныв, уымæ адæймаджы удыконд дæр, цавæрæй уынынц, уымæ амоны æвзаг, уæлдайдæр та – йæ лексикæ æмæ фразеологи. Дзырдæн ис лексикон нысаниуæг, фæлæ йæ мидисы цы хъусынгæнинаг ис, уый уыцы нысаниуæгæй фылдæр у, уымæн æмæ дзы ссарæн ис адæмы культурайы тыххæй цымыдисаг зонындзинæдтæ. Дунейы æвзагон нывы æмбарынадтæй иутæ сты универсалон, ома сты цыфæнды æвзаджы дæр, уымæ гæсгæ сæ чифæнды дæр бамбардзæн. Зæгъæм, ахæмтæ: *тыгъдад, афон, дæргъ, адæймаг, чызг æ.* æнд. Бирæ æмбарындтæ та схонæн ис националон. Ирон æвзаджы сæм нæ бон ахæссын у ахæмтæ, куыд: *мыггаджы хистæр, хæлынкæри, цæхджын хойраг.* Сæ мидис сын райхалынаен хъæуы

зонын ирон цардæвæрд, зондахаст, адæм цы æгъдауæй цардысты æмæ царынц, уый.

Адæмы ударæзты, зондахасты (менталитеты) тыххæй хъусынгæнинаг æвæрд ис бирæ æвзагон мадзæлтты – дзырдтæ, фразеологион иуæгтæ, æмбисæндтæ, базырджын ныхæстæ, тексттæ æ. æнд. Уыцы æвзагон мадзæлтты культурайы тыххæй цы æмбæхст мидис æвæрд ис, ууыл ахъуыды кæнынæн æрхъуыды кодтой бирæ терминтæ, фæлæ наукон литературайы арæхдæр пайда кæнынц термин *концепт*-æй. Концепт у ахæм категори, кæцы æвæрд у хъуыдæджы, фенæн ын нæй, райсæн дзы ис зонындзинад хицæн адæймæгты кæнæ æппæт адæмы дунуынынад, культура, профессионалон, историон æмæ социалон фæлтæрддзинад æмæ æндæрты [8, с. 29].

Зæгъæм, уырыссаг адæмæн се 'взагон дунейы нывы амонинц ахæм сæйраг концепттæ: *совесть, душа, любовь, вера, родина, интеллигентность* æ. æнд. [6, с.5].

Ирон æвзаджы национ концепттæм æнæмæнгæй ахæссын хъæуы: *æгъдау, æфсарм, фарн, хистæр, кæстæр, намыс, цæсгом* æмæ бирæ æндæртæ.

Дзырдæн вазыгджын семантикон арæзт кæй ис, уæлæнгай кастæй йын йæ æцæг мидис кæй нæй бамбарæн, уый тыххæй рагæй фыстой зындгонд уырыссаг æвзагиртасджытæ (В.В. Виноградов, Лихачев Д.С., Степанов Ю.С. æ. æнд.

Нæ хæс у сбæрæг кæнын, цавæр ирон концепттæй пайда кæны Брытъиаты Елбыздыхъо йæ пьесæ «Худинаджы бæсты мæлæт»-ы, цæмæй чиныгкæсæг бамбара, ирон лæг йæ национ цæсгом куыд хъуамæ хъахъхъæна, цы удварны домæнтæм гæсгæ араза йæ цард, ахъуыды кæна, абоны царды уыдон актуалон сты æви нæ, ууыл. Дызæрдыггаг нæу: «Удварны культурайы рæзтæн иууыл ахсджиагдæр у адæймаджы æмæ адæмы удыхъæды, психологи æмæ хæрзæгъдауы бæрзонд кæнæ ныллæг уавæр» [7, 196 ф.].

Удварн стыр æмбарынад у. Нæй йын фенæн, фæлæ йæ ис базонæн æмæ бамбарæн адæмы царды уавæртæм гæсгæ. Нæ фыдæлтæ уæлдай стыр аргъ кодтой удварнæн, сæ монон культурайæн, уыдон уыдысты се 'гъдæутты ратæдзæн. Елбыздыхъойы уацмысты сæ куы агурæм, уæд фендзыстæм бирæ хæйттæй арæзт кæй у.

Уацмысы архайджыты ахастытæ кæрæдзимæ, сæ митæй уæлдай, æвдисы сæ ныхас. Удварны нормæ æмæ этикетон нормæ баст кæй сты, уый уынаæм æргомай. Пьесæйы уыцы нормæтæ æххæст кæнынц Ахмæт, пьесæйы сæйраг архайæг, йæ фыд, йе 'фсымæр. Уыдонæн сæ цард, адæймагон миниуджытæ сты архетипикон хъуыдыкæнынады фæстиуæг. Хъæвдын (абырæг) æмæ Ахмæт царды иу уавæрты схъомыл сты, иу æгъдаумæ гæсгæ æрвыстой сæ цард, фæлæ ныртæккæ лæууынц алыхуызон социалон æмæ удварнон къæпхæнтыл. Алкæмæн дæр сæ йæ цардæмбарынад бæрæг кæны бæлвырд концептты мидис.

Райсæм концепттæ «Дадайы хæдзар» æмæ «зæронд лæджы хæдзар». (*Зæгъ-ма, дæ хорзæхæй, Хъырым, æмбисæхсæв Дадайы хуызæн зæронд*

лæджы хæдзармæ хъазынмæ æрбау, уый цас хорздзинад у?) Амонынц ирон хæдзары фидаргонд æгъдаумæ. Уый æнцой кæны ахæм домæнтыл: хистæры нымайын, хæдзармæ худинаг не 'рхæссын, бинонты ахастытæ хистæрай-кæстæрæй, нæлгоймагæй-сылгоймагæй раст аразын.

Ирон бинонты 'хсæн хистæр алкæддæр уыди уынаффæгæнæг. Ахæмæй æвдыст у Дада: карз адæймаг, домы, цæмæй куыстытæ афоныл æххæстгонд цæуой, ирон нæлгоймаг хъуамæ æгъдау ма рох кæна, æмбара куысты фарн, зона хи раст дарын бинонты æхсæн æмæ хъæубæсты дæр, уымæ гæсгæ мæстыйæ фæрсы æгъдаухалджыты тыххæй: «Æмæ сын æнæ мæ рудзынджы цур æхсгæ нæй? Сæ кæрæдзийы амардтой, цафоны гæрæхтæ сты? Худинаг нæу? Иу та ма дзы æфсарм куы хуыйны. Цæй æнæгъдау систут. Йе уын хистæр куы нæуал ис, йе кæстæр». Æрмæст йæхи лæппу Ахмæт нæ, фæлæ ма дзы Хъырым дæр цыма æфсармы кæны, йе уоны дзы мигъ бады (*Ахмæты бæсты мæм йæ фыд куы не 'рбацæуид. Хуыцау бахизæд! Фыдлæг æй хоныни*). Æцæгæй та Хъырым никæй кадыл хъуыды кæны., тæрсы æрмæстдæр йæхицæн, у æнæфсарм, марæг, хинаæйдзаг, хъæбæрзæрдæ.

Елбыздыхъо «уарзт æмæ намысы аккаг кæны лæгмар æмæ паразиты нæ, фæлæ хуымæтæг, сыгъдæгзæрдæ, фæллойдæнæг адæймаджы» [1, 135 ф.].

Концепт у дзырдбаст «хæдзары æгъдау» дæр. Уацмысы ныхас цæуы ирон хæдзары æвæрд æгъдауыл. Чи йæ халы, уый йæхи дæр æмæ бинонты дæр адæмы цæсты æфтауы. Уый баст у хистæры нымайыны æгъдаумæ дæр. Хъырым дæр цыма йæ зæрдыл дары уыцы æгъдæуттæй иу: йæ сусæгæй бацыд Дадайы хæдзармæ раст кæй нæу, фæлæ йæ фæнд æххæст кæныныл архайы, хизы æрдхорды, ирон æгъдауы сæрты: – *Афон кæй нæу хæдзармæ бадзурын, уый зонын. –...Хъырым дæр федта æгъдæуттæ. Хъуыддаг дæ ис, æвæццæгæн, зæгъгæ йæ фæрсы Ахмæт æмæ йын цæттæ у баххуыс кæнынмæ.*

Иннæ концепттæ пьесайы сты «æрдхорд», «æрдхорддзинад». Семæ драмайы баст сты æндæр концепттæ: *æфсымæр, æфсымæрдзинад, уæздандзинад, уарзон æрдхорд, уарзон æмгар, мæ лымæн, æрдхорды сæры аргъ, æрдхорддзинады фехæлд æ. æнд.*

Ахмæт – цардæмбарæг, сæрыстыр нæлгоймаг, хъуыддæгтæм кæсы ирон удварны кодексмæ гæсгæ, æнувыд бинонтыл, ныфсхаст, фæлæ йæ тæвдтуг схонæн дæр ис. Уыцы миниуæгмæ йын амоны Хъырæм дæр: – *Топпы хосæй уæлдай куы нæ дæ! Уайтагъд куы фæтæпп кæныс! Лæгæн иу чысыл йæ маст уромын хъæуы. Ахмæт цæттæ у йæ кæддæры æрдхордæн баххуыс кæнынмæ: – Дадайы хæдзары æз æмæ де 'хсæн æрдхорддзинадæн бынат чи ныккæндзæн, уый æз. Æз амал уæвгæйæ, дæуæн ницы бавгъау кæндзынæн.*

Æрдхорддзинадимæ баххуысæй уæлдай баст ис бирæ æндæр хъуыддæгтæ дæр, уацмысы сæ равдисынæн æвæрд ис цæлхдуртæ, уымæн æмæ хæдзары хистæр у Дада, Ахмæтæн йæ каст алкæддæр уымæ у: – *Мæнæн, Дадайы хæдзары уæвгæйæ, нæдæр æррадзинадæн нæй бакæнæн, нæдæр ыл разы суыдзынæн.*

Хъырым архайы Ахмæты йæхиуыл баууæндын кæныныл, уымæ гæсгæ дзуры ирон адæймагæн уырнинаг ныхæстæ: – *Ды дæр ирон, æз дæр. Уый фæстæ не 'хсæн æфсымæрдзинад куы уыд.* Хъырым æдас нæу, ирон æгъдау, стæй йын ирон лæджы сæрыстырдзинад йæ фыдфæнд куы фехалой, уымæй. Хъавы Ахмæты æхцайæ балхæныныл, цæмæй Берды бæх йæхирдыгæй фæуа. Фæлæ Ахмæт цы удварны домæнтæм гæсгæ цæры, уый йын фадат нæ дæтты йæхи ауæй кæнынæн: – *Ссæдз туманы... Æрдхорды сæры аргъæй фылдæр дæр ма сты! Асламæй мæ не 'лхæныс!*

Хъырым уарзы цард, йæ цæст ын рæвдауы æрдзы рæсугъддзинад: – *Цы дзæбæх зыныц хæхтæ мæйрухсмæ.* Фæлæ йæ зæрдæйы цæры æнæуынондзинад, уымæн æмæ æцæгæлон сси йе 'мтуг адæмæн, хицауадæн.

Уацмысы ма æнгом баст сты дыууæ удварнон æмбарынады-концепты: *æфсарм æмæ ном.*

Æфсарм – «фыдæлтæй баззайгæ æгъдæуттæ æххæст кæныны, хъахъхъæныны фæтк» [4, 482 ф.], «хи дарыны æгъдæуттæ ирон традицион æхсæнады æмæ бинонты 'хсæн. Домынц кад æмæ æгъдау кæнын» [3, 31 ф.]. *Æфсарм* æрмæст иу адæймагæй нæ домдæуы, хъуамæ йыл хæст уой æхсæнады цæраг æппæт удгоймæгтæ дæр. Хъырым у гадзрахатæй цæуæг, ис ын йæхи этикæ, идеологи. *Æмæ* уым æфсармæн йæ кой дæр нæй.

Хъырым хæлæг кæны фыййауы цардмæ (*Цас бæллиццаг у фыййауы цард... Зарыны йеддæмæ дæ мацы æфсарм уæд. Уæдæ, уæдæ!.. Уый дæр иу цард у.*) Фæлæ дзы цы хатдзæг кæны, уый та йын у хъуыдыйаг: – *Лæг ном цæмæй скæна йæхицæн, ахæм нæу.*

Ном – «имя», также, известность; слава» [В.И. Абаев.Историко-этимологический словарь осетинского языка]. Хъырымæ афтæ кæсы, цыма, кæдæй схауæццаг ис пъырыстыфы амарыны фæстæ, уæдæй йæ ном хъахъхъæны кæнæ йæхицæн ном кæны (*Гъе, æллах, сæрибар!.. Цæй бирæ дæфæцагуырдон, цæй æрæгмæ дæ ссардон!..*) Хъæвдыны сæрибары æмбарынад ныхмæ уадæмы этикæмæ, удварнмæ. Царды ахсджиаг фарст ын сси сæрибар æмæ номы бастдзинады агуырды:«Ном та циу? Гъæй, ном лæгæн йæ кад у, йæ царды сæр. Æнæ ном лæджы кад нæй, æфсарм. Иуæй-иу «ном» раст не 'мбары...»

Пъырыстыфимæ цæуыл фæбыцау ис, уый æфсон дæр ын у йæ ном хъахъхъæнын: «Бафхæрдта мæ, мæ сæр мын ныссаста, æмæ йын мæхинымæры стæрхон кодтон мæлæт (*Амардон æй. Мæнмæ уый тыххæй мæ сæр ссæст нал кæсы. Уæгъуыруыдтæн, уыййеддæмæ цæуылнæ ныббарстон?...*) Бирæ рæстæг рацыди уыцы фыдбæллæхы æрцыдæй, фæлæ уæддæр Хъырым иу хъуыдымæ нæма æрцыди: *Ныббарын мæ хъуыд...Нæ!...*

Хъæвдынæн тæригъæд дæр кæнæм йæ ахæм тæригъæддаг ныхæсты фæстæ: Сырды цард чи кæны, æрæнцойы бон кой нæй... Мæ фæд сырды фæдау хæссынц».

Ном, кад –нæлгоймаджы царды сæр кæй сты, уый кæддæр фидарæй бæргæ зыдта Хъырым. Фæлæ сæ ныр æмбары æрмæстдæр йæхи пайдайæн.

Уымæн хъавы Ахмæты ном ассæндын. Дыууæ архайæгæн алыхуызон у сæ миддуне, сæ царды нысан, уынаæм удварны дыууæ хуызы, дыууæ философийы – бафидауæн сын нæй. Сæхи куыд дарынц пьесæйы архайджытæ (Дада, Ахмæт, Хъæвдын,, Газакк æмæ инн), уый æвдисæн у национ культураейæн, адæмы удварнæн.

Пьесæйы архайджыты æвзаг у ирд, аргъгæнæн-æнкъарæнджын, экспрессивон, цаутæ карз кæй сты, уымæ гæсгæ. Фылдæр дзырдтæ, фразеологизмæ сты æппæрццагаргъгæнæн, ист сты æрвылбоны дзургæ ныхасæй. Æвдисынц хъыг, маст, дызæрддыгдзинад, фæсмон, тас, кæмдæр сты фидисы ныхæстæ кæнæ хъæлдзæг дзырдæппарæн æмæ афтæмæй алыварсыгæй ныв кæнынц архайджыты сурæттæ.

Ирон нæлгоймаджы удварны идеалтæ æмæ хæзнатæ драмæйы текстмæ гæсгæ сты фæзминаг: мæлæтæй нæ тæрсын, æгады бынаты уæвын сæрмæ нæ хæссын, цардуарзондзинад, сæрыстыр уæвын, знагæн ныхкъуыр дæттын æмæ ма бирæ æндæртæ.

Драматург кæддæры ирон цард æвдисы, фæлæ уыцы царды æууæлтæ æнгом баст сты абоны Ирыстоны удварны домæнтимæ. Брытъиаты Елбыздыхъойы аивадон фæлгонцтæ нырыккон ирон адæймагæн сты хиуон. Кæд не сты, уæд та уымæн, æмæ сыл рæзгæ фæлтæры нæ ахуыр кæнынц.

Елбыздыхъойы уамысты агурæм, иу нæ чи кæны, ахæм удварнон æмбарынадтæ æмæ сæ ссарæм, æнцой сыл кæнæм. Махæн нæ хæс у «... адæмы этикон-эстетикон хæзнатæ бахъахъхъæнын, ивгъуыд æмæ ныры 'хсæн бастдзинад фидар кæнын» [5, 94 ф.]. Уырны нæ: «Ирон æгъдауы раз æрлаууæн нæй, нæй йын бауромæн, нæй йын æндæр уагмæ раивæн» [2, 133 ф.].

Литература:

1. Джыккайты Шамил. Разагъды лæгтæ: Сфæлдыстадон сурæттæ: Арсен. Елбыздыхъо. Цомахъ. Гино. Гаппо. – Дзæуджыхъæу: Ир, 1999. – 389 ф.
2. Джыккайты Шамил. Артæмææртхутæг: Радзырдтæ. – Дзæуджыхъæу: Ир, 2007. – 367 ф.
3. Дзадзиты А., Дзуццаты Х., Хъараты С. Ирон адæмы этнографи æмæ мифологи / Рец. Хадыхъаты Х. Цыбыр дзырдут. – Дзæуджыхъæу, 1994. – 283 ф.
4. Ирон æвзаджы æмбарынгæнæн дзырдут: 4 томæй / Ред. Гæбæраты Никъала. Фыццаг том. – М.: Наука, 2007. – 509 ф.
5. Мамиаты Изетæ. Дзырддзæуæны: Автор æмæ хъайтары æмдзæдис: Монографи. – Дзæуджыхъæу: Ир, 2008. – 366 ф.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб.пособие. – 2-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 204 с.

7. Нафи. Царды æвидигæ сагъæс. – Цхинвал: Хуссар Алани, 2009. – 452 ф.
8. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2010. – 314 с.

Мзокты Аслæнбег,
педагогон наукæ ты кандидат

АГЪНАТЫ ГÆСТÆНЫ УАЦАУ «БÆХ КУЫДТА...»-ЙЫ АИВАДОН ФÆРÆЗТÆ ÆМÆ СÆ АХАДЫНДЗИНАД

«Уацмысы астаумагъз – хъайтары миддуне,
йæ зондахаст, йæ митæ, йæ архайд.
Уый ног фæзынд у ирон литературæйы».
Мамиаты Изетæ

Агънаты Гæстæны уацау «Бæх куыдта...» фыццаг хатт мыхуыры рацыд сывæллæтты журнал «Ногдзау»-ы 2010 азы 5-æм æмæ 6-æм номыртты. Хицæн чиныгæй дæр уыцы аз федта рухс чиныгуадзæн «Ир»-ы.

Фыссæджы ног уацмыс чиныгкæсджыты зæрдæмæ фæцыдис, зæрдиагæй йыл сæмбæлдысты астауккаг кары сывæллæттæ дæр. Уæдæ литературæиртасджыты цæстæнгас дæр рауад парахатзæрдæ æмæ бындурон: Гæстæны уацмыс уыдон банымадтой фыссæджы ног аивадон æнтыстыл æмæ загътой сæ цæстуарзон ныхас мыхуыргонд уацауы тыххæй.

Гуыриаты Тамерлан чиныджы тыххæй йæ цыбыр рецензийы афтæ раргом кодта йæ хъуыды: «Чиныгыл æнувыд чи у, уыдон ссардзысты, ацы уацмысы автор цы загъта, уымæй бирæ фылдæр. Чиныг чиныгкæсджыты зæрдæты гуырын кæны арф хъуыдытæ æмæ æнкъарæнты гуылфæнтæ... æмæ алыхуызон æрæмныхтæ уацауы хъайтартимæ» (журнал «Горный ветер / Хæххон дымгæ», 2011, № 15-16, 115 ф.). Гæстæны уацау критик абары уырыссаг фыссæг Федор Абрамовы радзырд «Почему плачут лошади?»-имæ Ацы уацмыстæ, Гуырионы хъуыдымæ гæсгæ, сты алыхуызон, фæлæ сæ мидисы æвæрд хъуыдытæ цавæрдæр фæзилæнты сты кæрæдзиимæ æнгæс, адæймагæн рохгæнæн кæмæн нæй, сæйрагдæр чи у йæ царды мидæг, ахæмтæ. Гæстæны уацау, зæгъы Гурион, у ахæм, адæймаджы «фæлмæнзæрдæ» чи кæны æмæ «æрцыд фыст хорз, зæрдæмæдзæугæ, «сойджын» æвзагæй».

Æндæр рецензент – Тъехты Тамерлан –Гæстæны уацауы тыххæй йæ газетон уац схуыдта «Æрдз æмæ царды философи» (газет «Стыр Ныхас», 2011, Июль, № 12).

Тамерланы зæрдыл æрлæууыдысты зындгонд уырыссаг фыссæг Сергей Залыгины ныхæстæ Гæстæны радзырдты тыххæй: «...по отдельному и частному поступку мы уже можем судить о том, каков этот человек и какое решение он примет, когда перед ним возникнут гораздо более серьезные испытания и задачи. Вот почему бытовая сценка становится у Агнаева рассказом». Сæйрагдæрыл критик ног уацмысы нымайы «æрдз æмæ царды философийы темæ». Æрдз, цæрæгойтæ сты хъомылгæнджытæ. Уацауы хъайтар, лæппу, у «сыгъдæгзæрдæ, æнæхинæй рæзы, бæх ын сси рæстæй цæрынмæ фæндагамонаг фæлгонц». Тъехты Тамерланæй нæу рох уацауы æвзаг дæр: «Прозаикы поэтикон дæсныдзинад та фадат радта фыссæгæн æрдз æмæ царды философийы бастдзинад диссаджы ахорæнтæй равдисын». Фыссæг, зæгъы литературæиртасæг, арæхстджынаæй пайда кæны уацмысы æвзаджы фæзилæнтæй, уæзданæй æвдисы мад æмæ йæ хъæбулы ахастытæ (ныхас цæуы бæх æмæ йæ байраджы ахастытыл. – М. А.).

Уæдæ цæуыл дзураг у Агънаты Гæстæны уацмыс «Бæх куыдта...»? Цыбырæй зæгъдыстæм йæ мидисы тыххæй. Хуымæтæг у уацауы сюжет, нæй дзы бирæ архайджытæ: лæппу (автор ын ном нæ радта), мад (уый ном дæр нæ зонæм), фыд Æмзор – сты иу бинонтæ, æмæ уацауы сæйраг хъайтар – бæх Уæздинцæ (цы диссаджы ном ссардта йæ персонажæн фыссæг!). Повесты ныхас цæуы, автор ма лæппуйæ скъолайы куы ахуыр кодта, уæды рæстæджы царды хабæртты тыххæй. Лæппу, уацауы хъайтар, мæнмæ гæсгæ йыл цæудзæн дыууадæс-цыппæрдæс азы, дзуры махæн, растдæр зæгъгæйæ та, мысы йæ сабийы бонтæ, ныхас ракæны махæн, чиныгкæсджытæн, сæ бæх Уæздинцæ æмæ йæ байраджы хъысмæты тыххæй. Æмзоры зæрдæмæ тынг фæцыдис бæх, æлхæнгæ дæр æй уымæн бакодта. Канд бинонтæн нæ фæцис адджын Уæздинцæ, фæлæ ма сыхæгтæн, хиуæттæн, æгас хъæубæстæн дæр. Æмзоры æмбæлтгæ дæр дис кæнынц бæх æмæ йæ хицауы ахастытыл. Æмзоры хъуыдымæ гæсгæ, «ахæм æмбаргæ хайуан ацы зæххыл нæма уыд æмæ нал уыдзæн».

Лæппу дæр уыны йæ фыд æмæ бæхы зæрдæхæлар ахастытæ, æмæ ахæм цæстæй кæсы бæхмæ, цыма уый бæх нæу, фæлæ сæ бинонтæй иу. Зондджын, æмбаргæ, хиуылхæцгæ, сайгæ дæ чи нæ акæндзæн, гадзрахатæй дыл чи никуы рацæудзæн, ахæм цæ рæ гой. Иуныхасæй, ахæм, кæцийæ «цæмæндæр æфсæрмы кæныс, йæ цураей дæ дæ къах нæ хæссы, фæлæ дæ фæнды йæ хъуырма, йæ риумæ дæхи нылвасын, баныхæсын ыл æмæ афтæ лæууын æмæ лæууын».

Фæлæ рацæй-рабон æмæ лæппу бамбардзæн: Уæздинцæйæн «байраг куы райгуырды, уæд йæ бинонтæ куыддæр фендæрхуызон сты». Лæппуйы зæрдæ дæр æнкъары, мад æмæ фыд уымæй «цыдæр кæй æмбæхсынц», уый.

Цы дзы сусæг кæнынц? Цы йын нæ дзуры Æмзор? Цæмæн кæны мæллæгæй-мæллæгдæр Уæздинцайы ноггуырды байраг?

Æмæ Æмзор уыцы фæрстытæн ратдзæн лæппуйæн дзуапп, «кæдæмдæр кæсгæйæ, æппынфæстаг» загъдзæн: «Нæ бæхæн *байраг нæ цары*». Æмæ лæппу уый не 'мбардзæн: уый та куыд, куыд ын *нæ цары байраг? Цæуылнæ йын цары?* Зын бамбарæн уыдзæн уымæн Æмзори ризаг, къæзынæг, скауынаæввонг хъаваг хъæлæс: «*Байраг ын нæ цары уый дæр зыдтон, фæлæ, зæгъын, кæд аирвæзид. Æмæ ныр кæсын, æмæ цæстыты раз тайы, æмæ йын мæ бон ницы у. – Адæмæй дæр ис ахæмтæ: сывæллон сын нæ цары*».

Æнæ зæрдæрисгæйæ нæй кæсæн, лæппу, бæх æмæ йæ бæйрадджы ахастытæ кæм æвдыст цæуынц, уыцы бынæттæ. Дисы 'фтауынц чиныгкæсæджы бæхы цæссыгтæ йæ байрадджы амарды фæстæ: «Уый цы уынын! Афтæ вæййы? Уæздинцайы, нæ зондджын, не 'мбаргæ, нæ уæздан бæхы *цæстытæ доны зылынц*, йæ рустыл ын *сау фæд уадзынц* æмæ, мæ *цæссыгтæ байрагыл* куыд *згъæлынц*, уымæн дæр йæ *цæссыгтæ афтæ згъæлынц* æмæ *байрагыл хауынц. Стыр цæссыгтæ...*»

Кæцы сывæллоны зæрдæ нæ хойдзæн йæхи къултыл, нæ фæрисдзæн, магуыр Уæздинцайы тæригъæд куы фена æмæ куы бамбара, уæд. Лæппуйы зæрдæ нæ уромы уыцы стыр рис, уымæн æмæ нæй бамбарæн байрадджы мæлæты аххосагæн: «Ахæм рæсугъд байраг хъуамæ куыд амæла? Цæмæн хъуамæ амæла?»

Æмæ скъоладзау Гæстæны уацау «Бæх куыдта...» лæмбынæг куы бакæса, йæ æнархогæнгæ сурæтты тых æмæ хъару йæ зæрдæмæ арф куы ныххизой, уæд æм æнаæмæнгæй сæвзæрдзæн фæрстытæ, уацауы сын дзуæппытæ агурдзæн. Уæвæн ис, æмæ уыцы фæрстытæ уой: фыццаджыдæр, цæмæн у адæймагæн афтæ зынаргъ æрдз? Куыд баст сты æрдз æмæ адæймаг, цавæр сты сæ ахастытæ уыдонæн? Æмбары адæймаг æрдзы тых æмæ пайда? Аргъ сын кæны? Куыд баст сты цард æмæ мæлæт? Цы пайда сты адæймагæн цæрæгойтæ? Цæмæн ауæй кодта Æмзор Уæздинцайы, «ахæм зондджын, ахæм æмбаргæ бæхы»? Цы бамбарæста лæппу, азтæ йыл куы рацыд, уæд? Цавæр ныфсы зонд æмæ царды стыр фæлтæрддзинад рахаста рæзгæ лæппуйы уд Уæздинца æмæ йæ байрадджы трагикон хъысмæтæй?

Æнцон нæ уыдзæн дзуæппытæ раттын ацы фæрстытæн. Уый тыххæй бахъæудзæн текст ногæй цæстдаргæйæ бакасын. Æрмæст ахæм касты руаджы уыдзæн уацауы проблематикæ æмæ йæ аивадон мадзæлтты ахадындынадæн бамбарæн.

Уацау «Бæх куыдта...» Гæстæн ныффыста таурæгъон жанры хуызы *мидмонологон прозæйæ*. Мидмонологон аивад уацауы параксатæй æвдыст цæуы рæзгæ лæппу æмæ бæхы психологийы. Уый ссис Агънаты Гæстæны аивадон мадзæлттæн сæ иу, кæцыйы руаджы фыссæг рабæрæг кæны лæппуйы – адæймаджы æмæ цæрæгой – бæхы удыхъæды миниуджытæ. «Мидмонолог», Нафийы хъуыдымæ гæсгæ, «у характер æргомгæнæн амæлттæй иу». Уацау «Бæх куыдта...» кæрæй-кæронмæ амад у

мидмонологыл. Лæппу, уацауы сæйраг хъайтар, йæ миднымæр хъуыды кæны йæхиуыл, йæ алфамбылай цæрæг адæм æмæ цæрæгойтыл. Ацы аивадон мадзалы руаджы Гæстæны къухы бафтыд рæзгæ скъоладзауы уды удхæрттæ равдисын. Уацау чиныгкæсджыты зæрдæты сæвзæрын кæндзæн уарзондзинад зайæгойтæ æмæ цæрæгойтæм, агурын кæндзæн дзуæппытæ царды бирæ фарстатæн; ахъуыды кæнын æмæ æрдзурын, цард æмæ æхсæнад ирон лæджы размæ цы хæстæ æвæрынц, уыдоныл.

Лæппуйы *фын* («Цы хорз фын федтон! Цæстытыл уайы») – æндæр аивадон мадзалы хуыз уацауы. «Рæсугъд æмæ æлвæстæй» уыны йæ фыны лæппу Уæздинцайы, байраджы та – «ноджы рæсугъддæрæй, фырхалæй иу ран нæ лæууы», «йæхæдæг йæхиимæ ерыс кæны – цæст ыл нæ хæцы, хæрдмæ фæхауы... зæххыл нæ хæцы, дымгæйæ дæр рогдæр у...»

«Уый хуымæтæджы фын нæу, уый хорз фын у. Нæ байраг нæ амæлдзæн, цæрдзæн», – зæгъы йæхицæн хъæддыхæй лæппу. Афтæ йæ м кæ сы, «цыма абон нæ байраг сæрæндæр у, фæхъæддыхдæр». Ис дзы ныфс – байраг «æнаæмæнг фæдзæбæх уызæн, йæхиуыл фæхæцдзæн. Уæдæ уыцы фын дзæгъæлы федтон?» Фæлæ лæг фыны кæй фены, уый стæм хатт свæййы æцæгдзинад, уацауы та – æнаæмонддзинад, фыдбылыз. Уыцы рæсугъд фын цæ мæ рацыд, уый рабæрæг фæстæдæр, лæппу байраджы мардæй куы баййæфта, уæд.

Уацауы хъайтар йæхи тыххæй махæн дзуры иттæг сыгъдæгзæрдæйæ, не 'мбæхсы йæ лæмæгъдзинæдтæ, æргом кæны йæ хъуыдытæ æмæ 'нкъарæнтæ. Йæ дзыхы ныхас у эмоционалон. Йæ мидмонолог та у уацауы сæйраг архайæджы психологон характеристика. Фыссæджы къухы уый бафтыд алыхуызон аивадон мадзæлтты руаджы. Цалдæры дзы ранымайдзыстæм: *анафора* (хъуыдыйæдты æмхуызон райдайæн), *синтаксисон параллелизм* (хъуыдыйæдты æмхуызон синтаксисон арæзт), *фарстон хъуыдыйæдтæ*, *парцелляци* (зæгынаджы мидис рабæрæг вæййы иуы нæ, фæлæ дыууæ, кæнæ та цалдæр хъуыдыйады). Хъайтары миддунейы уавæр фыссæг æмбарын кæны *ныхмæварды* фæрцы. Ацы аивадон фæрæз ирдæй æвдисы уацауы сæ йраг персонаж – таурæггæнæджы характеры æууæлтæ.

Гæстæн йæ уацауы арæхстджынай пайда кæны *ирон æвзаджы фæзилæнтæй*, уымæн æмæ уарзы йæ мадæлон æвзаг, арæхсы дзы адæймаг æмæ цæрæгойты сурæттæ сфæлдисынмæ. Хъазиты Мелитон дзæгъæлы нæ фыссы: «Гæстæн тынг хорз æнкъары дзырды ад. Зоны йын аргъ кæнын. Æмæ йын йæ уацмысты хъайтартæй дæр алчи аргъ кæны йæхимæ, йæ удыхъæдмæ гæсгæ. Уый кæд бынтон æнцон базонаен нæу, уæддæр æй хаты цыррдзаст чиныгкæсæг. Уымæн æмæ уыцы хъуыддагæн – уацмысы æвзагæн – автор йæ удæй ницы 'вгъау кæны». Æмæ уацау «Бæх куыдта...» кæсын куы райдайай, уæд дзы хи атонаен нал уызæн, ахæм рæсугъд æмæ æнцон кæсæн æвзагæй фыст æрцыд.

Цæмæй фыссæг цы сныв кæнынмæ фæхъавы, уый бæлвырддæр сараза, уый тыххæй фæагуры, йæ хъуыды йын æппæты бæлвырддæр чи равдисдзæн

æмæ йæ зæлмæ гæсгæ уацмысы контексты æппæты аивдæр чи уыдзæн, ахæм дзырд. Бæлвырддинад æвдисæг дзырдтæ хауынц лексикон аивадон мадзæлттæм – *синонимтæм*. Гæстæн дæсны пайда кæны уыдонæй йæ уацауы: «Мæ фыд Æмзор балхæдта ног бæх, урс ефс... Зондджын, æмбаргæ, уæздан хайуан йæхи афтæ дардта, цыма не скъæты райгуырды, не скъæты схъомыл»; «Йæ сæр дæм разылдта æмæ дæм йæ дынджыр хъоппæг цæстытæй нымдзаст. Æмæ дæм афтæ кæсы, бæх нæ, фæлæ дыл цыма адæймаг хæссы йæ цæстытæ»; «Бæх дæ нæ уыны, сойджын цъæх кæрдæгыл йæ зæрдæйы дзæбæхæн хизы. Ды йæм хъæр каныс, сидыс æм: – Уæздинцæ! Кæм дæ?!»

Æндæр лексикон аивадон мадзал – *антонимтæ*, сæ нысанмæ гæсгæ кæрæдзи ныхмæ лæууæг дзырдтæ. Уыдоны руаджы Гæстæн тыхджындæр раргом кæны, цаутæ, рæстæджы, характеры мидныхмæлæудтытæй бæлвырддæр равдисын кæй хъæуы, уыдон: «Изæр та фæлм æвæры. Бон хуры скастимæ хурыскассæнæй райдайы, фæлæ æхсæв та кæцæй райдайы? Хурныгуыланæй?»; «Уæд мын зын уыд, уæд æй нæма 'мбæрстон... Ныр зонын: нæ фыд раст уыд...»; «Уæздинцæ йыл цал æмæ цал хатты ацыд хæрдмæ дæр æмæ бынмæ дæр, афтидæй дæр æмæ дзаг уæрдонæй дæр»; «Байраг мыр-мыр æмæ чъыллпытæгæнгæ куы иуæрдæм атахы, куы – иннæрдæм, цыма йæхиимæ ерыс кæны, цæст ыл нæ хæцы, хæрдмæ фæхауы. Уæддæр мæм афтæ кæсы, абон цыма нæ байраг сæрæндæр у, фæхъæддыхдæр. Знон дзой-дзой кодта, бафу йыл кæн æмæ ахаудзæн, фæлæ ныр...»

Эпитет (уæлæмхасæн) у дзырдæвæрдзы хуымæтæгдæр хуызтæй иу. У исты æмбарынады, фæзынды, предметы искæцы миниуæг амонæг дзырд. Гæстæн дзы йæ уацауы арæхстджынаæй пайда кæны: *цыргъ ныхæстæ, уазал цæстæнгас, тæригъæддаг зæлтæ, над лæгъз фæндаг, тарф фынæй, фæллæд цæнгæ, сойджын цъæх кæрдæг, уæлмонц æнкъарæнтæ, æфсæрмджын хистæр, æлвæст тагъдуайаг къæхтæ...*

Уацауы *абарстытæ* сты хуымæтæг. Фыссæг бæх æ мæ байраджы абары адæ ймагимæ: «Цыма адæймаг у, афтæ дæм йæ хъоппæг цæстытæй æмраст кæсдзæн, цыма афтæ фæзæгъы: «Мæн агурыс? Æмæ æз мæнæ дæн»; «Æмæ мæхæдæг иуварс алаууыдтæн, фæфсæрмы дзы дæн, адæймаг æфсæрмджын хистæр адæймагæй куыд фæфсæрмы вæййы, афтæ»; «Йæ хъæлæс ризы, къæзы, цыма скауынмæ хъæвы»; «Мæ мад-иу æрлæууыд æмæ мæм æнхъæлмæ каст, мæнæ ныр бæх йæ байрагмæ куыд æнхъæлмæ кæсы, афтæ».

Иттæг дæсны пайда кæны Гæстæн æндæр аивадон фæрæз – *фæлхатæнæй*. Зындгонд уырыссаг лингвист И. Г. Милославский фæлхатæны тыххæй афтæ загъта: «Любое повторение, двукратное или многократное, обращает на себя особое внимание читающего». Гæстæн фæлхатæны руаджы ирдæй æвдисы ныв, цау, тыхджындæр кæны уацауы архайд æмæ, чи дзуры, уый ныхас: «Адæймаджы æвзагæй дзурын нæ зоны, фæлæ йæ буары змæлдæй, йæ цæстæнгасæй фæзæгъы: «Ноджыдæр, ноджыдæр-ма мæ асæрф, дæ армытæпæнтæ мыл ноджыдæр ахæсс. Æхсызгон мын у, тынг æхсызгон»;

«О, нæ зондджын бæх, Хуыцау дын *цы* зынтæ æвзарын кæны, *цы?* Æмзор æй уæрдоны афтæ *æнабары* сифтындзы, æмæ диссаг. *Æнабары* йыл хамут бакæн, *æнабары* саргъы гæрз æрæлвас, *æнабары* уæрдоны рæтæнæгътыл схæцц».

Уацауы хицæн хæйттæ – скъуыддзæгтæ дæр æнæнхъæлæджы нæ райдайынц фæлхатæн ныхæстæй: «*Нæ бæхы* ном – Уæздинцæ», «*Нæ бæх* тагъд ныззайдзæн», «*Нæ бæх* æруæззау, æмæ йæ Æмзор уæрдоны нал ифтындзы», «*Нæ бæх* ныззад», «*Нæ байраджы* фæзынд не ’ппæт бинонтæн дæр æхсызгон у», «*Нæ байраджы* амардыл рацыд цалдæр мæйы». Ахæм аивадон мадзал хуыйны *анафорæ* (ам: *синтаксисон æмхуызон райдайæн*).

Фæлхатæнæй пайда кæнгæйæ, Гæстæн чиныгкæсæгæн æмбарын кæны уацауы сæйраг хъуыды, фæлхатгонд дзырдты æмæ хъуыдыйæдты руаджы дæтты дзуапп уæлдæр цы ахсджиаг фæрстыты кой кодтам, уыдонæн: «*Нæ* цæхæрадоны фæстæ каурæбын, Æмзор нæ *байраджы кæм баныгæдта*, уый бæрæг дары... Цыдæр кæрдæджытæ йыл æрæвæрдта, уæддæр уыцы сауæй зыны. *Нæ байраджы ингæн. Æз* æй цæранбонтæм *бахъуыды кæндзынæн. Æмæ йæ æз* *бахъуыды кодтон*»; «*Бæх... Бæх кæуы... Бæхæн* йæ хъæбул амард æмæ *кæуы. Æз* нал дæн *æз* æмæ ма хъæлæсыдзаг ныхъхъæр кодтон...» Фæлхатæны руаджы ма уацауы дзырд кæны рæсугъддæр æмæ зæрдæмæдзæугæдæр.

Антитезæ – *ныхмæвæрд* у уацауы æндæр аивадон фæрæз. Антитезæйы хуызы æвдыст цæуынц Гæстæны уацмысы бæхтæ Уæздинцæ æмæ Згъары сурæттæ, лæппу æмæ йæ фыд Æмзоры æмæ бæх Уæздинцæйы ахастытæ байраджы райгуырды размæ æмæ Уæздинцæйы байраджы амарды æмæ бæхы ауæйы фæстæ. Ацы аивадон фæрæзы руаджы фыссæг æмбарын кæны чиныгкæсæгæн уацауы сюжет, сæйраг хъайтарты хъуыдытæ, сæ характеры миниуджытæ, сæ архайд, сæ зондахаст, комкоммæ ныхæй-ныхмæ æвæрд кæм сты, уыцы бынæтты.

Гæстæн, йæ хъайтарты цард æмæ уыдоны ахастытæ æвдисгæйæ, йæ хъус дары алыхуызон *лыстæг хæйттæм* (*детальтæм*). Уый хорз зоны хъæууон адæмы цардыуаг, цæрæгойтæм куыд зылын хъæуы, цавæр цæстæй кæсын хъæ уы, уый. Æмæ уацауы текст кæсын куы фæуай, уæд æрцæудзынæ ахæм хатдзæгмæ: фыссæг хæст у детальты бæлвырддзинадыл, уыдоны руаджы æвдыст цæуы Æмзоры бинонты царды уавæр æмæ сæ ахастытæ бæх æмæ йæ байрагимæ. Уый тыххæй фыссæг равзары, чи йæ хъæуы, ахæм дырыс æмæ æнгæсджын ныхæстæ æмæ дзырdbæстытæ (бæхы хамут, æрмахуыр хайуан, саргъы гæрз æрæлвасын, уæрдоны рæтæнæгъдтыл схæцын, нартхоры кæрдзын, мисын, хъæдын тъахтин, нартхоры къæбилатæ, бæхы дзылар, фосы кæвдæс, кæрдæджы армыдзаг, бæхы рохтыл рахæцын, идонæй абæттын, уæрдонæй куыроймæ ссиаг ныддавын, хъæдæй суг æрласын, уисæй быд дуар, бæх ныууоцани, æртæуатон саман хæдзар, бодзийыл уæгъдхæст кæнын). Ахæм ныхæстæ – *этнографизмтæ* – æвдисынц хъæууон царды нывтæ, хæдзарон æмæ куысты дзаумæттæ, ирон хæринагтæ,

ирон царды уаг æмæ æгъдæуттæ – сты уацауы национ царды уаг æмæ лирикон геройы равджы, йæ зæрдæйы хъуыдытæ æмæ æнкъарæнты æвдисæнтæ.

Ног æмæ æнæнхъæлгæ сты уацауы *метафорæтæ*. Уыдоны руаджы фыссæг чиныгкæсæджы цæстæнгас аздахы предметæн йæ цавæрдæр ног хуызмæ, кæцы зонгæ уыд се 'ппæтæн дæр, фæлæ ныр, куыд аивадон фæрæз, фиппайд æрцыд æрмæстдæр фыссæгæн. Метафорæйы фæрцы уацмысы архайд, предмет бæлвырддæрæй ауайынц чиныгкæсджыты цæстытыл. («Ногтуыр д байраг йæ рæхснаг зæнгтыл бæхы цур лæууы. Йæ мады цæрмыстыгъд бакодта. Хуры æхсидав тынтæм ахус æмæ йæ мады хуызæн цæхæр калы. Йæ чысыл синтæй лыстæг сызгъæрин стъæлфæнтæ хæрдмæ хауынц»; «Æз... улæфт мын нæ фаг кæны. Мæ зæрдæ афтæ тагъд никуыма гуыпп-гуыпп кодта, цыма рагæпп кæнынмæ хъавы: риуыл йæхи хойы»; «Сæрдыгон сæууон хур уаты рудзынгæй мидæмæ кæсы, цыма йæ исчи рудзынджы сæрмæ æрцауыгъта. Йæ æхсидав – тынтæ цæсгоммыл судзынц, мæ цæстытыл тæлфынц æмæ мæ ракасын нæ уадзынц»).

Гæстæны дзырдлаты хъæздыгдзинад у парахат æмæ бирæвæрсыг. Уацауы архайджыты æвзаг у индивидуалон, алы персонаж дæр дзуры йæхи æвзагæй. Аивадон тексты цæхæртæ калынц, не 'взагæн нын национ хуыз чи дæтты, хъайтарты ныхас бæлвырддæрæй чи 'вдисы, уыцы ныхæстæ æмæ дзырdbæстытæ – *идиомæтæ* (*фразеологизмтæ*). Ам дзы æрхæсдзыстæм цалдæр: дæ къах дæ йæ цурæй нæ хæссы, хиуыл хæцын фæразын, цæст ыл нæ хæцы, доны хъæстæ нæ дæн, мæ зæнгтæ мæ быны фæтасынц, мæ сæрмæ уый нæ хастон, йæхи хуызæн нал у, йæ мидбынат сагъдæй лæууы, дур фестадтæн, йæ къух ауыгъта, цæстытыл уайын, бафу йыл кæн, кæд æм сцыбæл уайд, мæ мæгуырыл мæ ныууадз, йæ хуыз йæхимæ цæуын байдыдта, искæй фыццаг скæнын, зæрдæйæ нæ цух кæны, гадзрахатæй рацæуын, хъысмæтимæ сразы уавын, зæрдæ риуыл йæхи хойы, зæрдæ рагæпп кæнынмæ хъавы, йæ къæхтæ адаргъ кодта, дзыхълæуд фæкæнын, хъаруйы мур сæ нал ис).

Зæгъын ма мæ фæнды Гæстæны прозæйæ иу ахсджиаг темæйы тыххæй. Уый фыссæджы сфæлдыстады бæстон раиртæста Мамиаты Изетæ. Ныхас цæуы *фæндаджы темæйыл ирон уацауы*. Дзесты Куыдзæг, Джусойты Нафи æмæ Агънаты Гæстæны сфæлдыстад, Мамионы хъуыдымæ гæсгæ, иу кæны «æнусон темæ» – «фæндаджы разфæлгонц», «адæймаджы цардвæндаг йæ райгуырынай йæ амæлæтмæ чи æвдисы, ахæм метафорæ». Æмæ ног уацауы дæр фыссæг йæхи равдыста иузæрдионæй уыцы темæимæ. Уацауы сæйраг хъайтар – лæппу – царды фæндагыл цæугæйæ, «азтæ куы рацыд», уæд бамбардзæн, «æрдз адæймаджы фæстæ цæрæгойтæй зондджындæр æмæ рæсугъддæрæй цы сфæлдыста», уыдонæй иу бæх кæй у, æмæ, æвæццагæн, афтæ адджындæр уымæн у адæймагæн.

Рæстæг куы рацæуы, адæймаг царды фæндагтыл куы ауайы, æрмæстдæр уæд базоны аргъ кæнын, «алы дуджы дæр æгæрон чи ахады, адæмы уыцы хæзнатæн» (Мамиаты И., 2, 79 ф.). Æмæ лæппу бамбардзæн: йæ

фыд Æмзор кæй уыд раст, сæ бæх Уæздинцайы кæй ауæй кодта, уымæй. Уымæн, «æмæ Æмзоры царды стыр фæлтæрддзинад рæдийын нæ бауагъта». Æнæбары йæ ауæй кодта. Тынг æнæбары. Уæ здинцайæн байраг нæ цард, æмæ уый æрмæст бæхæн нæ, фæлæ бинонтæн се 'ппæтæн дæ р уыд стыр зын. «Не 'ппæтæн дæр уый уыд зæрдæриссæн, æмæ алы аз дæ бинонтæ зонгæ-зонын уый æвзарой, уый кæцы хистæры бафæнддзæн?»

Агънаты Гæстæны уацау «Бæх куыдта...» йæ арф хъуыды, аивадон æмæ хъомыладон ахадындынад, диссаджы æвзагмæ гæ сгæ у «Ирон литературæйы программæ»-мæ бахæссыны аккаг. Сывæ ллæ ттæ н фыст уацмысты 'хсæ н бирæ нæ разындыдзæн уый хуызæн ахъаззаг идейон уацмыстæ.

Литературæ:

1. Агънаты Г. Бæх куыдта...: Уацау. – Дзæуджыхъæу: Ир, 2010. – 23 ф.
2. Агънаты Гæстæн знон æмæ абон: уацтæ, фæлгонцтæ, рецензитæ. – Дзæуджы-хъæу, 2012. – 272 ф.
3. Голуб И. В. Риторика: учитесь говорить правильно и красиво. – М.: «Омега-Л», 2009. – 405 с.
4. Калоты Г., Джусойты Н. Литературæзонынады терминты цыбыр дзырдут. – Орджоникидзе: Ир, 1971. – 163 ф.
5. Мамиаты И. Дзырддзæуæны: Автор æмæ хъайтары æмдзæдис. – Дзæуджыхъæу: Ир, 2008. – 368 ф.

Гæджиты Лянæ,
Дзæ ужыхъæ уы 27-æм скъолайы
ахуыргæнæг

ИРОН СЫЛГОЙМАДЖЫ ХЪЫСМÆТ ÆМÆ ФÆЗМИНАГ ÆУУÆЛТÆ РЕВОЛЮЦИЙЫ АГЪОММÆЙЫ ФЫСДЖЫТЫ СФÆЛДЫСТАДЫ

Æрдз цы нæ сфæлдыста, ахæм ницыуал баззад. Адæймаг дæр, кæй зæгъын æй хъæуы, æрдзæй ратгæ у. Фæлæ никæцы адæймагæн ис ахæм бар лæвæрд æмæ иннæйы йæ къахы бын ссæнда. Ахæм уавæры та уыдысты, куыд æндæр адæмы хæттытæ, афтæ ирон адæмай дæр бирæтæ революцийы агъоммæ.

Кавказы иннæ адæмты хуызæн ирон адæм дæр цагъары къæлæты бын тыхамæлтгæй хъызæмары цардæй цардысты сæ тызмæг æмæ æвадат хæхты. Уымæ уæ лдай æ фхæ рд æ ййæ фта ирон сылгоймаг. Цымæ нæм уый цавæр æгъдæуттæ уыд, сылгоймаджы зæрдæисгæ сурæт чи ссæ ста! Цымæ ,

дунескæ нæ г фидауцæ н кæ й сфæлдыста, æрдзы хæрзаив æмæ зæрдæ исгæ йæ цы ис, уый кæм бавæрдта, уымæ ахæм тызмæг цæстæнгасæй кæсын фыццаг кæй зæрдæ æрæфтыд? Хуры рухс дæр æнæсылгоймаджы цæстыты цæхæрæй куынæ фидауы, цард æнæ уый мынæг куыкæны, уæд æй де 'гъдæуттæй тыхзæронд, тыхтынд, тыхмард кæн!

Æмæ цымæ æдзухдæр афтæ уыд? Æркæсæм-ма историмæ.

Кæцыфæнды адæмыхаттæ н дæр аргъ кодтой, сылгоймаг сæм цыбынаты уыд, уымæ гæсгæ. Ам фæсте нæ баззадысты нæ рагфыдæлтæ дæр. Диссагæ н баззад, нæ ртон æхсæнады сылгоймаг куыд бæрзонд æвæрд уыд, уый. Æрхъуыды-ма кæнæм, нарт иумæйаг хæдзар куы скодтой, уæд сын æм Сырдон цы фау æрхаста, уый: «Алцы дæр хорз у, фæлæ уæ къуым у афтид», ома хæдзар æнæ 'фсин у æбæркад, сылгоймаг та у хæдзары, бинонты фарнхæссæг.

Абон дæр Сатанайы æнæмæлгæ ном рохуаты нæ зайы, фæлæ кадджынай-кадджындæр кæны. Йæхæдæг дæр фаг у, ирон сылгоймаг цавæр бынат ахста йæ рæстæджы æхсæнады, уый сбæлвырд кæнынæн. Канд бинонты царды фæлгæтты нæ архайдта, фæлæ йæ функцитæ, йæ архайды арæнтæ уыдысты уæрæхдæр. Йæхицæй зондджындæр, растдæр, дзырддзæугæдæр, кæрдзындæттондæр æмæ хæрзконддæр нæ уыд. Хуымæтæджы нæ загъта зындгонд ахуыргонд Абайты Васо: «Можно мыслить Нартов без любого из героев, даже главнейших, но нельзя их мыслить без Сатаны» [1].

Сатанаимæ нæ бауынаффæгæнгæйæ-иу Нарты нæлгоймæгтæ ницы хъуыддаг сарæзтаиккой, суанг балцы цæугæйæ дæр. Сатана у ирон сылгоймаджы идеал, абон дæр иууыл æххæст сылгоймаджы абарынц Сатанаимæ, йæ фæлгонц у æнæмæлгæ, фæзминаг.

Ирон литературæйы дæр сылгоймагæн Нарты æхсæнадæй къаддæр кад нæ й. Уыцы хъуыддаджы нæ фысджытæ н стыр ахъаз фесты, куыд ирон адæмон сфæлдыстады цардхъом традицитæ, афтæ дунеон классикайы фæлтæрддзинад дæр.

Дунеон литературæйы сылгоймаджы фæлгонц равдисыныл бацархайдтой бирæтæ, уыдонимæ уырыссаг литературæйы классиктæ: Н.Чернышевский, Н.Некрасов, Н.Островский, М.Горький, зындгонд украинаг фыссæг Т. Шевченко.

Ирон аив литературæйы зынгæ бынат ссардтой сылгоймæгты фæлгонцтæ: Хетæгкаты Къостайы Фатимæ, Гæдиаты Секъайы Азау, Зæлда æмæ Айссæ; Брытъиаты Елбыздыхъойы Хансиат æмæ Асиат æмæ æнд. Цы уацмысты архайынц, уыдонæ н суанг сæ сæргондтæ й дæр бæрæг у, ацы сылгоймæгты хъысмæттыл фыст кæй сты, уый. Ирдæй сæ æвдыст æрцыд, рагон уæззау цагъайраг æгъдæуттæ тынгдæр сылгоймаджы кæй æфхæрдтой, стæй уыцы æгъдæутты бындур сыгъдæг экономикон кæй уыд, уый.

Революцийы агъоммæйы рæстæджы æппæт Уæрæсейы фæллойдæнæг сылгоймæгтау æбар æмæ ссæст уыд ирон сылгоймаг дæр. Йæ сæрыл иу

сдзурæг нæ уыд, æ ййæ фта бирæ æфхæрд, дзаумайау æ й уæ й кодтой. Дисы бафты адæймаг: цымæ, цавæр æнæзæрдæ хъуамæ уа лæг, цæмæй дæ хъæбулы йæ уды хъæрмустдзинадæй фæиппæрд кæнай, цæмæй дæ ферох уа «æ цæг сылгоймаг æцæг фырдиссаг кæй у». Суанг ма «Цыкурайы Фæрдыг дæр уый зæрдæйæ куы расхъис æмæ расхъиудта. Тулы-тулы æмæ йыл фæндагыл кæлмытæ куы фæхæст вæййынц, уæд ын стыр амонд æрхæссы. Адæмæн æмбисонды стыр амонд. Уæвгæ сылгоймаг амондæн йæ мыггаг у. Æцæг алы мæрыл нæ равзæры, алы хур æй нæ бандавы, алы цæстыты раз нæ райрæзы» [5].

Уæлдæр цы фысджыты ранымадтам, уыдон дæр сæ уацмысты равдыстой уыцы диссаджы сылгоймаджы удыхъæд. Æркæсæм-ма сын се сфæлдыстадмæ.

«Ирон сылгоймæгтæ уæлдай стыр буц æмæ арфæгæнгæйæ хъуамæ мысой Гæдиаты Секъайы ном» [1]. Уæззау уыдис ирон хæххон сылгоймаджы уавæр ивгъуыд заманы. Æбар æмæ æвирхъау уæззау куыст уыдысты йæ царды æрвылбонны хай. Фæлæ Секъайы уацмысты сылгоймæгтæ не сты ссæст, æнæбон, æгомыг уæвæгойтæ. Сæ уæззау хъысмæт сæ нæ ныцъыст кодта, фæлæ сын бахсыста сæ удыхъæд, сæ ныфс. Уый цы сылгоймаджы фæлгонцтæ сарæзта – Азау, Айссæ, Зæлда, Марине, Дыса, Манидзæ – уыдон сты хæххон сылгоймаджы ном æмæ кадæн хуыздæр цыртдзæвæнтæ. Адон уыциу рæстæг сты уæлмонц, æгъдауджын, æнæхæлд æфсарм æмæ ныфсæй хайджын, цыфæнды уавæрты дæр сæ адæймаджы цæсгом, рæсугъд удыхъæд æмæ адæймагуарзондзинад сæфт никуы вæййы. Уый тыххæй сын мах кæнæм стыр аргъ, уарзæм сæ. Æмæ кæд Секъайы сфæлдыстады ис адæймагæн æлгъаг, æнæуынон нæлгоймаджы типтæ дæр, уæд йæ сылгоймæгты фæлгонцты æхсæн ахæмтæ нæй æппындæр.

Ирон литературæйы сылгоймаджы аивадон фæлгонц равдисынаен фидар бындур æрæвæрдта Хетæгкаты Къоста. Уæлдай æнкъарддæр ахорæнтæй, зæрдæмæхъаргæ ныхæстæй хæххон сылгоймаджы уавæр сныв кодта Хетæгкаты Къоста. Уый фыста: «Ничи йын хъусы йæ хъæлæсы уаг, ничи йæ уыны бадгæйæ. Сысты бинонтæн сæ разæй, алы ран мæрзы, æфснайы, æппæтæн кæстæриуæг кæны, ахæры тагъд-тагъд, се 'ппæты фæстæ та хуысгæ скæны» [2].

Нæ фыдæлтæ м сылгоймагæн йæ райгуырды дæр уыд стыр æнамонддзинадыл нымæд, фыд-иу йæ дзыхæй нал дзырдта, ничи йын арфæ кодта йæ чызджы райгуырды тыххæй.

Къоста тынг хъыг кæны, чызгæн йæ сабибонтæ дæр цыбыр, æнкъард кæй уыдысты, ууыл, æмæ фыссы: «Уымæн йæ амонджын сабийы бонтæ тынг цыбыр уыдысты, дзæбæх хъазæнтæй дæр цухгонд уыди. Æрмæстдæр ын уыдис йæхи ирхæфсынаен къæцæлын чындз. Чызджытæ ма ноджы хъазыдысты фондз тымбыл дуртæй – тыччытæй...» [3]. Къостайы уацмыстæ кæсгæйæ, цæстыты раз фæвзæры æфхæрд хæххон сылгоймаджы цард.

Зæронд царды фауинаг æгъдæутты ныхмæ тохгæнæгæй йæ хи равдыста Брытъиаты Елбыздыхъо дæр. Бæ лвырд у, йæ профессионалон дæ сныйад уырыссаг фысджыты æмæ Къостайы сфæ лдыстадыл кæ й рæ зыд. «Цардæй æфхæрд сылгоймæгты Елбыздыхъо равдыста сæрибары тырыса хæсджытæй, дунейы сылгоймæгтимæ сæ бартыл тохгæнджытæй» [4].

Елбыздыхъо аив ахорæнтæй сныв кодта рæсугъд, хæдæфсарм, стыр хъаруы, стæй фидар зæрдæйы хицау чи у, сæ барты сæраппонд цыфæнды зындзинæдтæн дæр чи быхсы æмæ чи фæуæлахиз вæййы, ахæм сылгоймæгты фæлгонцтæ. Дыууæ хойы – Асиат æмæ Хансиат – ахызтысты, сылгоймаджы зонд цы ницæйаг ирон æгъдæуттæ талынг кодтой, йæ уæнгтæ йын цы æфсармдзинад æмæ фыдæлты фарн баста, сæрибармæ фæндагыл æнусты дæргъы сæ размæ цы цæлхдуртæ лæууыд, уыдон сæрты. Хансиат уыцы амондæй хайджын нал фæци, фæлæ уæддæр йæ хойы, стæй йæхи сæрибардзинад раттыны бæсты равзæрста мæлæт. Асиат та ахызт патриархалон цардæй баззайгæ адæймаджы æфхæрæг æмæ æнамондгæнæг зæронд æгъдæутты сæрты.

«Дыууæ хойы – дыууæ рухс æмæ сыгъдæгзæрдæ адæймаджы. Брытъиаты Елбыздыхъо стыр рæстдзинадимæ равдыста, уæды талынг царды æнамонд æгъдæуттæ сылгоймаджы куыд æвирхъау æфхæрдтой, уый» [4].

Цы фысджыты ранымадтам, уыдон сæ уацмысты равдыстой ирон хæххон сылгоймаджы фæ лгонцтæ . Революцийы агъоммæйы æ фхæрд ирон сылгоймæ гтæ абоны фæ лтæ рæ н фæ зминаг сты сæ хæдæфсармæ й, зындзинæдтæн фæразон, цардбæллон, ныфсхаст æ мæ куыстуарзон кæ й уыдысты, уымæ й.

Литературæ:

- 1.Абайты В. Гæдиаты Секъа// Мах дуг, 1965, № 10.
- 2.Геймбух Е. Ю. Слово поэта и слово о поэте: К анализу поэтического текста // РЯШ, 2001, № 3- С.50-55.
- 3.Хетæгкаты Къоста. Уацмысты æмбырдгонд: 3 томæй.- Орджоникидзе, 1956.-т.2.-252ф.
- 4.Туаты О. Сылгоймаджы сæрибар кæныны проблемæтæ Брытъиаты Елбыздыхъойы драмæты//Мах дуг,1948,- №10. – 7ф.
- 5.Дзуццаты Х.-М. Знон æ мæ абон: Цхинвал, 1984.
- 6.Дзуццаты Къоста. Сылгоймагæй амонд цæй диссаг у, цæй //Фидиуæг, 1995, 12 октябрь.

Гасанты Валери,
УФ-йы журналисты цæдисы уæнг,
газет «Рæстдзинад»-ы сæрмагонд уацхæссæг

ЕЛБЫЗДЫХЪО РАЗДÆХТ ЙÆ ФАРНЫ КЪОНАМÆ

Ирон театралон аивады уидæгтæ тынг рагон сты: нæ фыдæлтæ хъызтизарты, бæрагбæтты æмæ куывдты рæстæг цы архайд æвдыстой æгъдауы æмæ фæткы хуызы, уый дæр ахæссæн ис театралон архайд бæлвырд хуызмæ. Фæлæ уыцы æппæт хъуыддæгтæ фаг нæ уыдысты ирон профессионалон театры фæзындæн. Ам хъуыд нæ фарны лæгты нæртон зондæй æмæ удварны хæртæй архайын.

Иры нæртон хъæбул Къоста йæ амæлæты размæ сагъæс кодта ирон профессионалон театр сарæзтыл æмæ йæ рæзтыл. Йæ хорз фæдон Брыттыаты Елбыздыхъо йын йæ фæндтæ сæххæст кæныныл зæрдиагæй бацархайдта. Елбыздыхъойы пьесæтæ бындураваарæн уыдысты ирон профессионалон театран. Уымæ гæсгæ, Елбыздыхъо нымæд у ирон театры фыдыл, йæ фарны тырыса хæссæгыл.

Брыттыаты Елбыздыхъойы уацмыстæ кæддæриддæр ахстой аккаг бынат ирон профессионалон театры репертуары, сæхимæ хорзæй здæхтой театрдауты æргом. Фæлæ фæстаг цалдæр азы йæ пьесæтæ нæ театры репертуары нал уыдысты. Уый цæмæ гæсгæ уыд, ууыл нæ дзурдзыстæм, фæлæ æхсызгонæй зæгъдзыстæм, Елбыздыхъойы уацмыстæм йе æргом чи раздæхта æмæ сæ æрæджы уæрæх дзыллæйы тæрхонмæ чи рахаста, уый тыххæй.

РЦИ-Аланийы адæмон артисткæ Черчесты Дианæ ирон театры астауккаг кары æмæ æрыгон фæлтæры артистимæ иумæ сценæйы савæрдта Елбыздыхъойы уацмыстæй дыууæ: «Худинаджы бæсты – мæлæт» æмæ комеди «Уæрæседзау». Дыууæ пьесæйы дæр сты адæймаджы удыхъæды миниуджытыл дзураг, йæ монон культурæ æмæ æфсарм æвдисæг. Хатт афтæ вæййы æмæ царды цыдимæ уыцы миниуджытæ куы айсæфынц адæймаджы миддунейæ куы та райсынц ног хуыз. Дыууæ спектаклы дæр («Худинаджы бæсты – мæлæт»-ы æмæ «Уæрæседзау»-ы зæрдæмæдзæугæ сурæттæ сарæзтой Сугъаты Хъазыбег (Ахмæт), Уаниаты Валери (Алихан), Дзгойты Эрик, (Газакк), Косты Хъазыбег, РЦИ-Аланийы сгуйхт артист Мыртазты Тимур, РЦИ-Аланийы сгуйхт артист Къуымæллагкаты Владимир (Хъырым), Дзанайты Эльбрус (Айтег).

Спектакль у иуактон. Се снывæзты хъуыды ирон æгъдау æмæ æфсармимæ баст кæй у, уымæ гæстæ режиссер Черчесты Дианæ баиу кодта дыууæ нывы дæр, æмæ йе сфæлдыстадон хъуыды фæрæстмæ. Спектакль «Уæрæседзау»-ы æвдыст цæуы стыр уырысмæ афтæг ирон лæппу-лæг Муссæ. Уый йæ райгуыраен уæзæгæй дард уæвгæйæ стыр уырысы монон культурайæ, сæхи дарыны уагæй йæхицæн хорзæн ницы райста, суæлæхох ирон æгъдауыл, фыдæлты фарныл æмæ æрдæг уырыссаг æрдæг ирон ныхæстæ кæнгæ сгуыхт хуызæй, æнæрвæссонæй æрлæууыд йæ хъæубæсты фæсивæды раз. Æ ма сын, Уырысы кæм нæ уыдтæн æмæ цы нæ федтон, зæгъгæ, митæй мæсгуытæ амайæгау йæхицæй æппæлы.

Спектаклы аив фæлгонцтæ сарæзтой Дзанайты Эльбрус (Муссæ), Сугъаты Хъазыбег (Тæтæрхъан), РЦИ-Аланийы сгуыхт артист Мыртазты Тимур (Барысби), РЦИ-Аланийы сгуыхт артист Къумæллæгкаты Ладемыр (Хæдæхцыхъо), Косты Хъазыбег (Аслæныхъо), Дзгойты Эрик æмæ Уаниаты Валери (Микъит), РЦИ-Аланийы адæмон артист Къæбысты Павел (Баба), Тыбылты Анжелæ (Нана), Æ лбегаты Ларисæ (Ахмæты ус), Берозты Алианæ (Ахмæты хо), Зæнджиаты Ритæ (Чызг фæндыримæ).

Уæлдæр куыд загътон, афтæмæй ацы дыууæ спектаклы режиссер Черчесты Дианæ баиу кодта æмæ сын радта иу ном – «Ирон лæджы кад».

Спектакль «Ирон лæджы кад»-ы фæстæ театры залы уыд ныхас ацы спектаклыл, ирон театры сфæлдыстадон куыстимæ баст фарстатыл æмæ иумæйагæй нæ культурайы рæзтыл. Архайдтой дзы культурайы министрады бæрнон кусджытæ, литературон критиктæ, театры разамынд. артисттæ, режиссертæ, ахуыргæндтæ, фысджытæ, аивады æмæ дзыллон хабархæссæг фæрæзты кусджытæ. Æ мбырды чи раныхас кодта, уыдонæй иу къорды хъуыдытæ хæссæм уæ размæ:

Милдзыхты Руслан, РЦИ-Аланийы культурайы министр:

«Фыццаджыдæр ма стыр бузныг зæгъын фæнды, ирон драматургийы бындурæвæрæг Брытъиаты Елбыздыхъойы уацмыстæ «Худинаджы бæсты – мæлæт» æмæ «Уæрæседзау» сценæйы сæвæрыныл чи бацархайдта æмæ йын йе сфæлдыстад абоны теардзауты размæ чи рахаста, уыцы режиссер РЦИ-Аланийы адæмон артисткæ Черчесты Дианæйæн æмæ спектаклы æппæт архайджытæн. Не □хсæнады хъæндзинадтæм Елбыздыхъойы уацмысты фæрцы кæй акастыстæм æмæ сыл ноджы дæр ма иу хатт ирон театры табуйаг сценæйæ кæй æрдзырдтам, уый тыххæй. Уырны ма, ахæм уацмысты фæрцы тетрдзау Иры фарны ардзæстмæ йе □ргом кæй раздахдзæн, æмæ та театр йæ раздæры кады фæндагыл йæ балц кæй кæндзæн ныфсджын æмæ рæсугъдæй».

Черчесты Дианæ, спектакль «Ирон лæджы кад»-ы режиссер-æвæрæг, РЦИ-Аланийы адæмон артисткæ:

«Фарн уæм бадзурæд, æмæ мын уе □ппæты уынд дæр циндзинад кæй хæссы, ууыл баууæндут. Фароны театралон сезоны рæстæг мæм фæдзырдта нæ театры раздæры аивадон разамонæг Гуыбиаты Хъазыбег æмæ мын загъта, зæгъгæ, Ахуырады æмæ наукайы министрад нæ размæ кæй æрæвæрдта ахæм

хæс, цæмæй ахуырадон программæйы цы ирон драматургты уацмыстæ ис, уыдонмæ гæсгæ æвæрæм æмæ æвдисæм спектакльтæ. Ис нæ театры сæрмогонд бон (цыппæрæм), кæцыйы ахуырдауæн фæвдисæм спектакльтæ. Ныр та, спектакль «Ирон лæджы кад»-мæ рахизгæйæ, зæгъдзынæн, Елбыздыхъойæн йæ пьесæтæ «Уæрæседзау» æмæ «Худинаджы бæсты – мæлæт» йе □ппæты тыхджындæр уацмыстæ не сты. Фæлæ бацархайдтон сæ сæвæрыныл. Уымæн ма мын уыд иу æфсон. Цæвиттон, нæ хæдзары цы кæстæр хъомыл кæны, уый уæд æхсæзæм къласы ахуыр кодта. Æмæ, зæгъы, нын кæсынмæ Елбыздыхъойы «Уæрæседзау» радтой. Тынг зæрдиагæй йæ бакасти, йæ хъуыды æмæ йын йæ архайджыты миддунейы равг тынг арф айста йæ зæрдæмæ. Æз та ахъуыды кодтон, кæд ирон литературæйы хрестоматимæ хаст æрцыд æмæ скъоладзауты ахуырады программæйы ис, уæд хъуамæ æвæрд æрцæуа нæ театры. Мæ фæнд Гуыбыаты Хъазыбегæн бамбарын кодтон. Уый мæ ныхасыл сразы, æмæ райдыдтам спектакльтыл кусын. Цы дзы рауад, уымæн сымах – æвдисæн æмæ тæрхонгæнæг. Мæн фæндыд мæ ацы куыстæй Ирыстоны кæстæртæн, нæ дзыллæйæн хорзы бацæуын, мæ ахуыргæнджытæ, УФ-йы адамон артисттæ, Брытъиаты Зариффæйы æмæ Беккуызарты Орзетæйы рухс нæмттæ ссарын. Цæмæй дыууæ пьесæйы □хсæн бастдзинад уа, уый тыххæй та спектаклы бакодтон архайд бæттæг ныв: зæронд лæг æмæ сабиты. Кæд мæ ацы куысты исты аиппытæ уыд, уæд мын æй Елбыздыхъо дæр æмæ сымах дæр ныббарут».

Битарты Марина, газет «Рæстдзинад»-ы сæйраг редактор, филологон наукæты кандидат:

«Æз абон райстон стыр æхсызгондзинад, сценæйыл цы фæдтон, уымæй. Æз ирон театры сценæйы фæдтон йæ бындурæвæрæг Елбыздыхъойы уацмыстæм гæсгæ æвæрд спектакль. Стыр бузныг зæгъын йæ режиссер Черчесты Дианæйæн æмæ артисттæн се □ппæтæн дæр.

Ирон театрæн ис хъæздыг. фæрнджын æмæ намысджын истори. Æ мæ дзы чи куыста алы рæстæджыты æмæ алы дугты, уыцы артистты æмæ режиссерты рухс нæмттыл хъуыдыгæнгæйæ, сæ фарны хъуыддæгтыл æнцайгæйæ, хистæр кары артисттæ хъуамæ æрбалæууой сæ кæстæрты фарсмæ æмæ сын кæной цæстуарзон сфæлдыстадон æххуыс. Уæд, мæнмæ гæсгæ, нæ театры размæ цы лыггæнинаг фарстатæ лæууы, уыдон уаиккой зынгæ къаддæр, кæнæ та сæ кой дæр нæ уайд...»

Цыбырты Людвиг, историон наукæты доктор, профессор:

«Цы спектакль фæдтон абон, уый мæ зæрдæмæ фæцыдис. Алы спектаклæн дæр ис йæхи фæндаг æмæ, спектакль «Ирон лæджы кад» æвæргæйæ, режиссер Черчесты Дианæ сæйрагдæр йæ размæ цы хæс æвæрдта, уый йæ нысаныл сæмбæлд.

Абон хъуамæ мах не □ппæт дæр архайæм нæ ирондзинадыл, нæ фарныл æмæ истори зоныныл, кæстæртæн æй уарзын кæныныл. Уымæн æмæ тынг æвзæр рæстæг æркодта. Нæ сыхæгтæ сæхионыл нымайынц нæ рагфыдæлты истори, ратон-батон кæнынц нæ эпос. Уымæ гæсгæ, мах,

ахуыргæнтты фарсмæ, хъуамæ æрбалæууой ирон тетры разамынд, режиссертæ æмæ артисттæ. Сценайыл арæхдæр хъуамæ æвæрд цæуой Ирыстоны историйыл, фыдæлты цардыл, нарты кадджытæм гæсгæ фыст пьесæтæ. Мæнмæ гæсгæ, Хуссары æмæ Цæгат Ирыстоны театры репертуары раздæр цы спектакльтæ уыд, уыдонæй бирæтæн ис абон савæрæн, сног кæнæн...»

Хозиты Барис, ЦИПУ-йы ирон филологийы факультеты декан, филологон наукæты кандидат, доцент, литературæиртасæг, РЦИ-Аланийы æмæ УФ-йы культураейы сгуыхт кусæг:

«Елбыздыхъойы цард æмæ сфæлдыстадон архайд æнæхъæнæй дæр у сгуыхтдзинад. Йæ дыууæ пьесæйы сæ хъуыдымæ гæсгæ раст æмæ бæлвырд иугонд кæй æрцыдысты, уый у, чи фæрæстмæ, ахæм фæлварæн. Тынг æхсызгон мын уыдис спектаклы сæ фылдæр æрыгон фæсивæд кæй хъазыдысты, уый (ЦИПУ-йы аивæдты факультеты рауагъдонтæ) се □ппæты дæр хорз зонын. Курдиатджын лæппутæ сты. Черчесты Дианæйæн йæ куысты тыххæй зæгъын æмбæлы бузныг.

Афтæ чи зæгъы, æмæ ирон драматургийы уацмыстæй ныртæккæ сценайыл цы савæрæм, уый нæй, уый рæдийы. Цæуылнæ ис, зæгъæм, савæрæн Гæдиаты Цомахъы, Гаглойты Валодяйы, Плиты Гриси, Джыккайты Шамилы, Кокайты Тотразы пьесæтæн. Раздæр азты куыд уыд, афтæ спектаклыл хъуамæ иумæ кусой драматург, режиссер, литератуон хайады сæргълаууæг æмæ артисттæ, æрмæсттдæр уæд ирон театры сфæлдыстадон фæндаг уыздæн æнтыстджын».

Хъантемыраты Римæ, филологон наукæты кандидат, Елбыздыхъойы цард æмæ сфæлдыстад иртасæг:

«Афтæ чи зæгъы, Елбыздыхъойы уацмыстæ лæмæгъ сты, зæгъгæ, уыимæ разы нæ дæн. Сæ автор сæ 17 аздыдæй кæй ныффыста, уый дæр дзуры, гени кæй уыд, ууыл. Гени йæ уымæн хонын, æмæ, сæдæ азы сæрты акæсгæйæ, цы æрцæудзæнис, уый фенгæйæ, стæй ма, ног дуджы ахстджиаг цы фарстатæ уыздысты, уый æнкъаргæйæ, ныффыста диссаджы уацмыстæ. Йæ пьесæтæ актуалон сты æмæ уыздысты алы дуджы дæр.

Алы уацмысмæ дæр рæстæджы æмæ æхсæнады цæстæй кæсын хъæуы. Елбыздыхъойы уацмысты хъуыды бамбарынаен сæ хъæуы лæмбынагдæр кæсын. Кæсгæйæ, хи савæрын хъæуы йæ архайджыты мидуавæры, æмæ дын уæд раргом уыздæн тексты æмбæхст хъуыды. Ацы мадзал стыр æххуыс у текст хуыздæр банкъарынаен».

СЕМИНАРТÆ ÆМÆ ГОМ УРОКТÆ

Боциты Альбинæ,
Цæлычы хъæуы муниципалон
иумæйагахуырадон астæуккаг
скъолайы ахуыргæнæг

Ирон æвзаджы урок 8-æм къласы

Урочы темæ : «Ирыстоны историон цыртдзæвæнтæ»
(Æрхæцæн нысæнттæ хъуыдыйады æмхуызон уæнгтимæ)

Урочы нысантæ:

1. Хъуыдыйады æмхуызон уæнгты зонындзинæдтыл дарддæр кусын æмæ сæ хъæздыгдæр кæнын.

2 Ахуыргæ нинæ гты коммуникативондзинад уæ рæ хдæ р кæ нын.

Рæзын кæнын цымыдисдзинад æмæ хъуыдыкæнынад, арæхстдзинад хатдзæгтæ кæнынмæ.

3. Гуырын кæнын уарзондзинад æмæ сæрыстырдзинад Райгырæнмæ, адæмон æгъдæуттæ æмæ традицитæм, аудындзинад æрдз æмæ йæ фæдзæхст бынæттыл.

Урочы фæлгонц:

презентаци, ИА фæйнаг, карточкæтæ, чингуытæ, тетрæдтæ, сыфтæ къордты куыстæн, музыкалон фæрæз.

Урочы цыд:

I. Бацæттæгæнæн рæстæг :

II. Урочы темæ йыл куыст.

Ахуыргæнæг: Нæ урочы эпиграфæн райстон ирон æмбисонд:
«Уарз дæ бæстæ, зон дæ хъæстæ».

Куыд уын æмбарут йæ мидис, дзырд *хъæстæ* цы амоны?

- Цавæр хъуыдыйад у æмбисонд у? (Бæ лвырдцæ сгомон иувæрсыг)

- Цæмæй даргъгонд у хъуыдыйад? (æмхуызон зæгъинагтæй)

- Цæмæй сæ фæ хицæн кодтам фысгæ йæ ?

- Куыд хъуыды кæ нут, абон урочы цæ уыл дзурдзыстæ м? Темæ сбæ рæ г кæ нынæ н уын аххуыс уыздæ н нæ презентаци дæ р (æ рхæ цæ н нысæ нттæ хъуыдыйады æмхуызон уæ нгтимæ).

- Сбæ рæ г кæнæм урочы ныхасы темæ. Цы нысан кæ нынц ацы нæ мттæ ?

Æхсинтæ. Мидæгрæбыны æхсæрдзæнтæ. Дзывгъис. Дæргъæвс. Цъæйы ком....

(Уыздон сты: Ирыстони фæдзæхсæн, хъуыстгонд туристон бынæттæ)

1. Æхсинтæ. Хохы Дыгурмæ бацæуæны кулдуар (хъуыстгонд у Æрæфы доны ныллæгдзинадæй: къæдзæхæй ныккæсгæйæ 74м. тæссаг быннос; дыгуры партизантæ 1919 азы Деникины æфсæддонтæй бирæты раппæрстой ардыгæй)

2. Мидæгрæбыны æхсæрдзæнтæ. Сты Джызæлдоны райдайæны, Мидæгрæбындони рахизфарс; 9 æхсæрдзæны, се'ппæты стырдæр – Зæйгæлæн – йæ асæй ахсы фыццаг бынат Европæйы, дунейы та – 5-бæм).

3. Дзывгъис. Куырттаты комы рагондæр хъæу-фидар; йæ кой цæуы 15-æм

æнусæй фæстæмæ, Шах-аббас æмæ къуылых Тимур-Тамерланы бон нæ баци йæ басæттын).

4. Дæргъæвс. Хохаг хъæу; ис дзы рагон архитектурон цыртдзæвæнтæ - мæрдты зæппадзтæ, йæ алыварс уызд 4 кувæндони, сæ тæккæ стырдæр – Тбау хохыл.

Нæ урочы темæ – «Ирыстони историон цыртдзæвæнтæ».

Ахуыргæнæг: Абон ма базонгæ уыздыстæ м иу историон бынатимæ – Цъæйы комимæ.

Хæдзармæ уын лæвæрд уызд, 100-йæм фарсыл 1-аг фæлтæрæны текст равзарын. Текстæ й цы бахъуыды кодтат, уый ныртæккæ базондзыстæм.

Беседæ тексты бындурыл:

- Цæмæй хъуыстгонд у Цъæйы ком?

- Цы пайда хæссы адæймаджы æнæниздзинадæн ком? Цæй руаджы?

- Цавæр ирон кувæндон ис Цъæйы? Радзурут йæ фæзындимæ баст таурæгъ. - Цавæ р у текст йæ хуызмæ гæ сгæ ?
- Цавæр стилаей фыст у?

Дзырдуатон куыст: «Цъæй» (сукровица), Цъыфты хъæуы (Цъæйы хъæуы иу хай афтæ хуынд) хæдзæртты къæйдурæ бынаей-иу рæстæгæй-рæстæгмæ тагъди дон, уымæ гæсгæ йын æппæт хъæуы цæрджытæ радтой ахæм ном.

- Ныр та уæдæ базонгæ ут дзырд «Реком»-ы этимологимæ. Ныффыссут æй уæ тетрæдты. «Ре – Ра». Абайты Васомæ гæсгæ: 1. Хур – рагон скæсæйнаг; ком – Хуры ком; 2) Ркони- гуырдж. «Икона». Æ вæццагæн, фыццаг хъуыды растдæр у, уымæн æмæ Цъæйы 350 бонæ фæкæсы хур; зæгъæм, Швейцарийы та – 325 бонæ.

Хъуыдыйады æмхуызон уæнгты тыххæй рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын.

Хæс: Таблица баххæст кæнын.

Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ:

1. Хъуыдыйады мидаг æмбарын кæнынц дзырды.
 2. Дзуапп дæттынц
 3. Баст вæйынц æмæ
 4. Загъд вæйынц..... хъуыдыйады уæнгтæй.
 - 5.Схемæйы бæрæг кæнæм дамгъæ
 6. Фысгæйæ хицæн кæнæм, дзургæйæ та -
- Скъолдзаутæ иугай кæсынц æмæ дзурынц хъæугæ дзырдтæ .

Къæйттæй куыст. Текстæй ист дзырдтæ морфемикон æвзæрст ракæнын.

Ахуырдаутæ ивынц сæ тетрæдтæ æмæ кæрæдзийæн бæрæггæнæнтæ æвæрынц.

Къордты куыст. Бамбарын кæнын таблицæ :

<i>Иугæнæг</i>	<i>Ныхмæвæрды</i>	<i>Дихон</i>
Æмæ, куы-куы, дæрдæр, уæд-уæд, ма-ма, налдæр-налдæр, æмæ æнд.	Фæлæ, кæннод, та	Йе-йе, кæнæ-кæнæ, куы-куы, æви, фæнды-фæнды æмæ æнд.

Улæфты минут. Фæзилæнтæй хъæзт. Ахуыргæнæг дзуры æвзæджы терминтæ. Урочы темæимæ баст термин фехъусгæйæ, скъоладзаутæ

хъуамæ фæ зилой рахизæ рдæ м, урочы темæ имæ баст чи нæ у, ахæ м термин фехъусгæ йæ та – галиуæ рдæм.

Разæфтуан, къæдзыг, номдар, хъуыдыйад, дзырдбаст, æмхуызон зæгъинагтæ, антонимтæ, бæттæг.

Интерактивон фæйнагыл куыст. Ссарын æмхуызон уæнгтæ кæм ис, уыцы хъуыдыйæдтæ. Сæвæрын æрхæцæн нысæнттæ.

Хъуыдыйæ дтæ сты, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты азарæй æдзард чи фæци, уыцы æрыгон поэтты æмдзæвгæтæ й ист.

Скæ нын хатдзæ г, хъуыдыйæ дтæ цы æнкъарæнтæ гуырын кæ нынц, уый тыххæ й. Иу хъуыдыйад тетрадмæ рафыссын.

Æрмæг бафидар кæныныл куыст.

Ссар рæдыд:

- Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ загъд æрцауынц алыхуызон ныхасы хæйттæ й.

- Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ баст ваййынц интонаци æмæ бæттæгтæй

- Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ ваййынц æрмæст зæгъинагтæ.

-

хсæн къæдзыг нæ февæрынц.

- Æмхуызон ваййынц æрмæст сæйраг уæнгтæ.

- Æмхуызон уæнгтæ бæттæгтæй баст куы ваййынц, уæд къæдзыгæй хицæн кæнынц.

III. Рефлекси (кусынц хицæн сыфтыл, хъуысы зарæг «Цъæйдон» Баллаты В.)

1) Кусгæйæ рæдыдтытæ æруагътай?

О/ нæ.

2) Куыд сраст кæндзынæ дæ рæдыд?

- Мæхæдæг æй равзардзынæн.

- Ме 'мбалы бафæрсдзынæн.

- Ахуыргæнæгимæ бакусдзынæн.

3) Абоны темæ де 'мбалæн бамбарын кæнис?

О/ нæ.

4) Разы дæ дæхицæй?

О/ нæ.

Хæдзармæ куыст. Равзар дæхæдæг:

1) Баххæст кæнын 102-æ м фарсыл 5-æ м фæлтæрæн.

2) Литературон уацмысæй рафыссын фондз хъуыдыйады æмхуызон уæнгтимæ.

3) Хъуыдыйады æмхуызон уæнгтæ й пайда кæнгæйæ, ныфффыссын нывæцæн «Мæ райгуыра æмхуызон историон цыртдзæвæнтæ».

Ахуырғанәг: Цъайы комы рәсугъддинадыл бирә алыхуызон уацмыстә сфәлдыстой поэтә әмә композиторә, нывгәнджытә әмә кинорежиссерә. Мәнән та рагәйдәр мә зардәмә цәуы уәрәсейаг поэт, журналист, зындгонд бард Юрий Визборы зарәг «Цейский вальс». Ныффыста йә «Цъайы» куы уләфыд, уәд. Байхъусәм ә м (*хъуысы зарәг*).

Кцойты Зелинә,
Дзәуджыхъәуы 38-әм скъолайы ахуыргәнәг

Ирон литературәйы урок 9-әмкъласы

Урочы темә: «Цардән тас куы уа, - рәсугъдәй
Хъуамә радтай уәд дә уд».
(Плиты Грисы балладә«Авд цухъхъайы»)

Урочы нысанта: Аив литературон уацмысы фәрцы ахуырдаутәм әвзәрын кәнын уарзондзинад Райгуыраән бәстәмә. Хъәбатыр хәстонтә н, хистәртән, ныййарджытән аргъ кәныныл сә ахуыр кәнын. Ныхасы рәзтыл, аив кастыл бакусын. Скъоладзаутәм рәзын кәнын тырнындзинад се'нкъарәнтә сфәлдыстадон куысты равдисынмә.

Урочы фәлгонц: урочы пайдагонд цәуы презентативон әрмәгәй, нывтәй, зарджытәй, интерактивон фәйнагәй; скъоадзаутә кә сдзысты темәимә баст докладтә.

Урочы эпиграф:
Фыдыбәстә уә дзырды сәр куы уа,
Фыццаг ныхас-иу мард хәстонтән раттут.
(Ю. Марцинкявичюс)

Урочы цыд:

I. Бацәттәгәнән рәстәг.

1. Хъуысы зарәг «День Победы».

Ахуыргæнаг: «Цæудзысты бонтæ, азтæ, иу фæлтæр ивдзæн иннæйы, фæлæ сæрибархæссæг хæстоны сгухтдзинад, йæ ном æнустæм цæрдзæнис адæмы зæрдæты. Уæлахизы бон – Уæлахизы бæрæгбон!

Цин æмæ цæссыджы бæрæгбон! Ирыстоны, æвæццагæн, ахæм хæдзар нæ разындзæн, кадджын Уæлахизы бон йæ фæрнджын фынгыл æдзард хæстонты рухс ном ссарынаен æртæ чъирийы фарсмæ дыууæ кæрдзыны чи не 'рвæрдзæн. Ничи ферох, ницы ферох...

Мах дæр, сывæллæттæ, Стыр Уæлахизы боны къæсæрыл чысыл нæ сæртæ æркбул кæнæм æмæ нæ абоны урочы сæ рухс ном ссарæм (иу минут æ дзæ мæ й алæ ууыдысты).

Ахуыргæнаг: Абон урочы дзурдзыстæ м хъæбатыр хистæрты æгæрон æхсарыл, тыхджын патриотизмыл, адæймаджы кад æмæ намысыл, ныййарæджы трагедион хъысмæтыл, Фыдыбæстæйы стыр хæстыл.

Хæст... Хæрз цыбыр, фæлæ уæззау дзырд. Зæрдæ ныккæрзы, уæнгтæ барызынц, сæрыхъуын арц сбады æрмæст йæ коймæ дæр.

1941 аз... 22 июнь... Æвæццагæн, уыцы сæрдыгон райсом алчи куывта амондджын бонмæ, алчи æнхъæлмæ касти боны хорзæхмæ. Фæлæ цард мæнгард у. Фыдбылыз кæцай кæсы, уый ничи зоны. Æмæ æрвнæрæгау нæ бæстæйыл азæлыд: «Райдыдта хæст!»

(Хъуысы зараг «Священная война» (В. Лебедев-Кумач))

Кæй зæгъын æй хъæуы, ирон адæм дæр, иннæ адæмтау, сæ тых, сæ хъару сарæзтой знаджы ныхмæ.

2. Сбæ рæ г кæ нын хæ дзармæ куыст.

(Бацæттæ кæнын цыбыр проектон-иртасæн куыстытæ)

1-аг скъоладзау: Мах бацæттæ кодтам мультимедион презентаци æмæ хъусынгæнинаг. Нæ куысты темæйæ н райстам Плиты Грисы ныхæстæ: «Зæххыл цы стыр дæр тох æрцыд, гъе уым ирон туг дæр ныккалд».

Нæ ныхас райдайдзыстæм Мыртазты Барисы рæ нхъытæ й:

«Цом та гæрзифтонгæй мах дæр

Хæсты быдырмæ фæдисæй!

Скæнæм хъæбатырдзинадыл

Адæмæн ахсджиаг кадæг».

Ахæм æмæ æндæр тохмæ сидæг ныхæстимæ цыдысты ирон адæм тохы быдырмæ. Уыдон «дыккаг дунеон хæсты сæхицæн саматтой лæгдзинады æмæ намысы æрттивгæ гæнах»... (Дзуцаты Х-М.).

(Проектон æрмæг: хъусынгæнинаг, презентаци, зараг)

2-аг скъоладзау: Нæ проекты темæ у «Хорзæй баззай, Ир!»

Нæ ныхас уыдзæнис, йæ зарæг æрдæгыл чи фæуагъта æмæ фыдбоны фæндагыл чи атындзыдта, уыцы зынгхуыст хæстон поэттыл.

«Ирыстон,мæ уарзон ныййарæг,
Нæ хæхтæм куы бырста ызнаг,
Фæуагътон уæд фæндыр рæстæгмæ,
Рæстæгмæ фæуагътон мæ зард,-
Мæ къухмæ æз райстон мæ гæрзтæ,
Æз райстон мæ топп æмæ кард...» (Кочысаты М.)

Николай Тихонов фыста: «Место писателя в Великой Отечественной войне predetermined тем оружием, каким он владеет. Это оружие – слово».

Фæлæ уый афтæ æмбаргæ нæу, æмæ поэттæ бадтысты æмæ, иуварсæй кæсгæйæ, æмдзæвгæтæ фыстой. Нæ, хæстхъом чи уыд, уыдон иннæ хæстонтау сæ къухмæ райстой хæцæнгарз æмæ знагæн хастой мæлæт.

Фæлæ иннæ хæстонтæй уæлдай, поэттæ æххæст кодтой æндæр хæст дæр, тох кодтой сæ аивадон курдиатæй»(Дзуцаты Х-М.)

(Проекты æрмæг: хъусынгæнинаг, мультимедион презентаци, зарæг «Плиты Иссæ», киноныв).

Ахуыргæнæг: Бузныг, сывæ ллæ ттæ . Уæ куыстытæ сты мидисджын æ мæ тынг ахсджиаг. Загъут-ма, цы хæстон поэтты кой ракодтат, уыдонæн сæ уацмысты сæйраг хъуыды цавæр у?

(Хæсты темæйыл фыст уацмыстæй кæцыфæнды дæр æвдисы хæсты æвирхъау цаутæ. Уацмысы автор дзуры хæсты ныхмæ).

Ахуыргæнæг: Алы фыссæг дæр йæ уацмысы кад кæны лæгдзинадæн, фæразондзинадæн, ома адæймаджы удыхъæды хуыздæр миниуджытæн. Сæ хъайтартæ уый тыххæй нæ тох кодтой, æмæ ордентæ райсой, хъæбатыры ном сыл сæварой. Салдат тох кæны хæсты ныхмæ. Уымæн æмæ хæст лæгмар у. Адæймаг та райгуыры цæрынæн.

Æркæсæм-ма ацы рæнхъытæм (интерактивон фæйнагыл равдисын):

«Бой идет святой и правый,
Смертный бой не ради славы –
Ради жизни на земле» (А. Твардовский).

«Сæрибары сæрвæлтау райсин мæлæт,
Мæ цард дæр нывонд у мæ Ирæн,
Цы лæг тæрса тохы,уый авд дæлдзæх уæд!
Хæстон у, æндон у мæ лирæ» (Абайты Бекызæ).

«Хæст лæгмар у,

цард та дзы –æнуд,
Тугæмхæцца уæнгты
уайы сурхид...
Адæм,цæнгтæ бафистæг
кæнут,
Æмæ хæстæн бахæцæм
йæ хурхыл!»(ПлитыГрис)

Ахуыргæнаг: Плиты Грисы уацмыстæ й ФыдыбæстæйыСтыр хæсты темæйыл кæ цытæ дзурынц?

*Дзуапп:*1995 азыГрисæн мыхуыры рацыд æмдзæвгæты æмбырдгонд «Атакæ». Ис дзы æмдзæвгæтæ: «Ма ку», «Фæраз, салдат», «Акъоппы», «Хæцæны», «Салдаты цæссыгтæ».

*Ахуыргæнаг:*Цæмæй бæрæг у, Грис æцæг патриот кæ й у, уый?

*Дзуапп:*Йе’мдзæвгæ «Уæлахизы кадæг»- ы фыссы:

«Зæххыл рæсугъд цæрынæн фидар

Дыууæ стыр ныфсы ис лæгæн:

Фыдыбæстæ æмæ сæрибар,-

Циу цард æнæ сымах? – Ингæн».

*Ахуыргæнаг:*Цæмæй бæрæг у, поэт Райгуыраен бæстæйыл гадзрахатæй кæ й никуы рацæудзæн, уый?

Дзуапп: мдзæвгæтæй:

«Хæстæн йæ тæккæ тъыфылмæ бырсдзынæн,

Кардыл фыдгулы туг не суыдзæн хус,

Иры сыгъдæг ном нæ фегад кæндзынæн,

Цалынмæ судза мæ цæстыты рухс» («Ма ку»).

Ахуыргæнаг:«Фыссæг, фыссæг уæд уыдзæн, æмæ адæмы фарнæн куы куса»,- фыста Плиты Грис. Æмæ, бæгуыдæр, Грис цард æмæ куыста адæмæн, адæмы фарнæн. Афтæ куы нæ уыдаид, уæд нæ равзæрдаид, æппæт ирон адæмы зæрдæтæ цы уацмыс фæриссын кодта, уый, йæ балладæ «Авд цухъхъайы».

*Фарст:*Цы хонæм балладæ?

Дзуапп: Бальяре – италиаг æвзагæй æрбайсгæ дзырд, амоны кафын. Йæ асмæ гæсгæ у чысыл сюжетон æмдзæвгæ, кæцийы поэт æвдисы æрмæст йе’нкъарæнтæ æмæ хъынцъым нæ, фæлæ ма йæм уыдон чи æвзарын кæны, уыцы цаутæ.

Балладæ у чысыл сюжетон æмдзæвгæ фантастикон, историон кæнæ хъæбатырон мидисимæ.

*Ахуыргæнаг:*Цы равдыста Грис балладæ «Авд цухъхъайы»?

Дзуанн: Гæ здæ нты авд æ фсымæ ры хъæбатырдзинад, сæ кадджын мæлæт æмæ сæ ныййарæг мады æвирхъау уавæр Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæг.

Фарст: Цы цастæй кæсы поэт йæ уацмысы хъайтартæм?

Дзуанн: Поэтæн йæ зæрдæ тынг фæрыст Гæ здæ нты авд зынгхуыст æфсымæртыл, сæ ныййарæг мадыл. Сæ æвирхъау уавæр сын афтæ тынг банкъардта, æмæ йе стыр курдиаты фæрцы, айвадон мæдзалттæй арæхстджынаæй пайда кæнгæйæ, сарæзта тыхджын фæлгонцтæ.

Ахуыргæнаг: Гæздæнты авд æфсымæры æмæ сæ ныййарæг мады уæззау уавæр равдисынаен Грис арæхстджынаæй спайда кодта балладæйы миниуджытæй. Курдиатджын поэт, стыр зæрдæйы хицау уæвгæйæ, Грисмæ уыдис диссаджы поэтикон миниуæг: раздæр-иу фæхъуырдухæн, фæхъынцъым кодта йæхинымæр. Стæй-иу йæхи бауырнын кодта, цæуыл фысдзæн, уый æцæгдзинадыл. Фæстагмæ-иу равзæрд уацмыс дæр.

(Ахуыргæнаг дзуры балладайы равзæрд, йæ цардæмбал Дзугкойты Афæсса йæ куыд радзырдта, афтæ. Хъуысы æнкъард цагъд... Ахуыргæнинагтæ аив кæсынц текст Мæхæмæты ныхæсты онг).

Ахуыргæнаг: Цавæр уавæрты фæмард сты иннæ æфсымæртæ та?

Дзуанн: Алчидæр сæ фæмард хъæбатырæй. Райгуырæн бæстæ знагæй бахъахъхъанын банымæдтой сæ сæйрагдæр хæсыл: Æгаддзинад сæ иудæр йæ сæрмæ не'рхаста. Алчидæр сæ йæ царды фæстаг минут архайдта лæгдзинад равдисыныл, хъæбатырæй амæлыныл.

(Скъоладзаутæ радыгай кæсынц алы æфсымæры тыххæй дæр)

Фарст: Цæмæн зæгъы Махарбег: «Хæсты хорзæх æмæ кадай æз æнæнымад куы дæн»?

Дзуанн: Махарбег уацары барæй радта йæхи Клесты фсадмæ, цæмæй ма йæ царды фæстаг сахат знагæй йæ маст райса.

Фарст: Куыд бантыст поэтæн ныййарæг мад æмæ йæ авд хъæбулы æвирхъау хъысмæт равдисын?

Дзуанн: Поэт тынг дæсныйæ спайда кодта балладæйы миниуджытæй, ома, фæлхатгонд рæнхъытæй:

«Мад ын ныр йæ цухъхъа дауы

Æмæ хус цæстæй лæууы...

Айнæг сау фæрчытæй хауы,

Арв цыхцырджытæй кæуы».

Фарст: Цавæр айвадон мæдзæлттæй пайда кæны поэт балладæйы?

Дзуанн: Поэт арæхсджынаæй спайда кодта алыхуызон айвадон мæдзæлттæй. Зæгъæм, эпитеттæй: «сау рыг», «уынгæг бон», «ныллæг хæдзары», «фыдбоны балцы», «цæринаг авд хъæбулы» æмæ æнд.; олицетворенитæй: «Бонгай хæст куы фæци давд», «Арв цыхцырджытæй

кæуы», «Джихæй цухъхъатæ кæсынц» æмæ æнд.; барæнтæй: «ингæнау ныссабыр къæс», «фатау смидæг дæн» æмæ æнд.

Фарст: Уæдæ балладæйæн йе'взаг та цавæр у?

Дзуапп: Балладæйы 'взаг у аив, хъæздыг, æлвæст æмæ æнцон æмбарæн.

Фарст: Цы цæстæй кæсы Грис хæстмæ?

Дзуапп: Хæст Грисæн у æнæуынон. Уымæн æмæ хæст лæгмар у. Знаджы хоны «сырд», «фыдгул», знагтæн у æгъатыр.

Фарст: Цæмæн схуыдта Грис йæ уацмыс «Авд цухъхъайы».

Дзуапп: Гæздæнты æфсымæртæ авдæй дæр бацарæфтыд сты Фыдыбæстæйы Стыр хæсты азарæй. Ницыуал баззад ныййарæгæн йæ фырттæй сæ цухъхъатыдæмæ. Фæлæ кæд сæхæдæг фесæфтысты, уæддæр сæ хъайтары ном, сæ кад æмæ намысы кой баззайдзæн æнусмæ:

«Æмæ кадимæ нæ фæстæ

Зарæг анæрдзæни дард,-

Мах хæларæй радтам бæстæн

Авд æфсымæрæй нæ цард!»

Фарст: Куыд æвдыст æрцыд бæлладæйы ныййарæг мады уæззау уавæр?

Дзуапп: Поэт арæхстджынай спайда кодта, ныййарæг мады уæззау уавæр равдисынæн æххуыс чи у, ахæм бæлвырд дзырдтæй: «баззад афтидæй сæ мад», «ингæнтæ дæр афтид», «цухъхъаты дæр удтæ нæй», «цухъхъатиммæ дзуры», «æрхæндæгæй дзыназы», «уый ран де знаг дæр фæуæд».

Фарст: Мады æгæрон уарзондзинад та куыд æвдыст æрцыд балладæйы?

Дзуапп: Мад, йæ фырттимæ дзургæйæ, алкæмæн дæр ссары фæлмæн ныхæстæ: «мæ рогбазыр цæргæстæ», «уæ мæ фыццаг хур», «мады 'нхæлцау», «ды хъуытаз хъæлæс уыдтæ», «чиныгуарз Махар», «мæ дыууæ фаззон хуры», «мæ уарзондæр Хасан».

Фарст: Цы цæстæй кæсынц æфсымæртæ та сæхæдæг сæ мадмæ?

Дзуапп: Уыдон сæ ныййарæгыл сты æнувыд. Сæ ныхас мадимæ у фæлмæн.

Æфсымæрты хистæр ыл сагъæс кæны:

«Мæ хæстæфхæрд ныййарæг,

Мæнай фæдæ æдарæг...»

Æфсымæртæй алчидæр йæхи хъахъхъæны ныййарæг мады зæрдæхудтæй. Иу дæр сæ йæ сæрмæ тæппуддзинад не'рхаста æмæ йæ цард нæ бавгъау кодта Райгуырæн бæстæйы сæраппонд.

Ахуыргæнæг: Нæмыг куы атаехы, уæд фыццаджыдæр сæмбæлы мады зæрдæйыл. Зæрдæйы хъæдгæмттæ та æрæгмæ дзæбæх кæнынц. Ныййарæгæн йæ хъæбул нæ мæлы, йæ фæстаг сулæфты онг дæр цæры йæ зæрдæйы.

Ныр та ма бафæлварут видео-фарстæн дзуапп раттын.

(Хъуысы Ян Френкель æмæ Расул Гамзатовы фыст зарæг «Журавли».
Ахуыргæнаг æвдисы Ирыстоны цыртдзæвæнтæй цалдæр)

Хæс: Базонын, кæм æ мæ кæ й номыл æ вæ рд æ рцыдысты ацы
цыртдзæ вæ нтæ :

(Скъоладзауты дзусæппытæ)

Ахуыргæнаг: Марк Бернесæн уый уыд йæ фæстаг зарæг. Фæлæ зарæг нæ аскъуыдис æрдæгыл. Скульптор Санахъоты Сергеймæ равзæрын кодта сусæг хъуыды. Уый Гæздæнты æфсымæрты ном сæнусон кодта хърихъуппыты хуызы конд цыртдзæ вæ ны. Сæ разы сæ ркъула й лæ ууы сæ мад.

Интерактивон фæйнагыл æвдыст цæуынц æмбисæндтæ:

Æгады бæсты – мæлæт хуыздæр.

Æнусон цардæй æнусон кад – хуыздæр.

Æнæ Фыдыбæстæ – æнæ базыр цъиу.

Райгуырæн бæстæ адджын у.

Хæсты бонты сгуыхтæн йæ кад мыггагмæ цæры.

Цард цыбыр у, фæлæ дæ хорз ном уæлæуыл ныууадз.

Фарст: Цавæр темæ иу кæны ацы æмбисæндты?

Скъоладзауты дзуаппытæ:

- Райгуырæн бæстæмæ уарзондзинад.
- Ирон лæджы кад бæрзонддæр кæнын.
- Намыс æмæ сæрыстырдзинад.

Рефлекси.

Фарст: Абоны урокæй уæхицæн цы райстат? Цавæ р хъуыдытимæ цæ ут урокæ й?

Скъоладзауты дзуаппытæ:

-

руадзын, хæлардзинад æмæ сабырдзинадыл тох кæнын.

- Нæ абоны сабыр цард нын кæй руаджы ис, уыцы æдзард хæстон хъæбатырты рухс ном хъуамæ рох ма уа, хъуамæ тырнæ м уыдоны аккаг уæвынмæ .

*Хæдзармæ куыст:*æ мбисæ ндтæ й иумæ гæ сгæ ныффыссын сочинени-тæ рхон.

Майрæ мыхъуаты Фатимæ,
АКЗУИ-ты ирон æ взаг æ мæ литературæ йы
кафедрæ йы сæ ргълæ ууæ г

Нывмæ гæ сгæ куысты урок

(Санахъоты Барисы ныв «Фидæн»-мæ гæ сгæ арæ зт урочы æ рфыст)

Санахъоты Барисы ныв «Фидæн»-мæ гæсгæ урок скæныны размæ скъоладзаутæн раттын хæслæвæрдтæ:

- сахуыр кæнын Хетæгкаты Къостайы æмдзæвгæтæ: «Скъолайы лæппу», «Фыдуаг», «Кæмæн цы?»;

- хи ныхæстæй дзурынмæ бацæттæ кæнын Хетæгкаты Къостайы царды хабæрттæ.

Ахæм хæслæвæрдтæ баххæст кæнгæйæ, скъоладзаутæ цæттæ уыдзысты ныв æвзарынмæ, нывы мидисыл дзурынмæ.

Дарддæр цыбырæй æрдзурæ м урокыл.

1. Ахуыргæнæджы цыбыр ныхас нывгæнæджы тыххæй.

Санахъоты Барис уыд Гуырдыстоны Сгуйхт нывгæнæг. Йæ уацмысты равдыста ирон адæмы цардыуаджы нывтæ.

Санахъоты Барис нымад уыд арæхстджын портретистыл. Ис æм, ирон сылгоймæгты фæлгонцтæ кæм равдыста, ахæм куыстытæ. Фæллоуарзаг, уæздан æмæ рæсугъдæй равдыста йæ уацмысты ирон сылгоймæгты.

Нывгæнæджы куыстытæн сæ хуыздæр у «Фидæн».

2. Нывгæнæджы хъуыды хуыздæр бамбарынаен, ныв хуыздæр равзарынаен байхъусын Къостайы царды хабæрттæм. Къостайы рухстауæн куысты тыххæй дзурынц ахуыргæнæг æмæ сывæллæттæ (скъоладзауты къорд хъуамæ бацæттæ кæ ной презентацион æрмæг).

Къоста тынг лæмбынæг каст ирон сабиты цардыуагмæ. Сывæллонæй бирæ зынтæ кæй федта, уымæ гæсгæ сын арф æнкъардта сæ миддуне, сæ бæллицтæ. Хохаг сывæллæтты хъысмæтыл сагъæс кæнгæйæ, йæ «Особа»-йы бæлвырдæй æвдисы чысыл фыййæутты хъызæмæрттæ.

Нары скъолайы ахуыр кæнгæйæ, Къоста йæхиуыл бавзæрста йæ рæстæджы ахуырты хъæндзинаедтæ. Фæстæдæр бафиппайдта: «Фылдæр æргом здахын хъæуы хæххон тызмæг уавæрты рæзæг мæгуыр сабитæм. Скъола алы хъæуы нæй. Хъæутæ та кæрæдзийæ дард сты, æмæ даргъ зымæг бæгънæг, бæгъæввад сывæллæтæй бирæтæ баззайынц хæдзары бадгæйæ».

Дзæуджыхъæуы интеллигенцийы курдиатмæ гæсгæ Къоста архайдта, сфæлдыстадон тæфаг кæмæ хæцца кодта, уыцы ирон сывæллæттæн аивæдты скъола байгом кæныныл. Горæты хуыцаубоны скъолаты амыдта литературæ æмæ нывкæнынад, лыг кодта сывæллæты физикон хъомылады фарстатæ, хъуыды кодта спортивон хъæзтытæ кæнынаен уавæртæ аразыныл. Канд ныхасæй нæ, фæлæ хъуыддагæй дæр архайдта ирон фæсивæды 'хсæн рухстауæн куыст кæныныл.

Къостайы æмдзæвгæтæй бирæтæ сабиты цыбæл кодтой ахуырмæ, разæнгард сæ кодтой ахуыры фæндагмæ:

«Цæттæ дæ хызын дар,

Тагъд де скъоламæ уай!

Æнæзивæг куы уай, -

Хуыздæр бынат дæ хай...

Зондамонæгмæ хъус,

Цы зæгъа, уый-иу кæн,

Зæрдæхъæлдзæгæй кус

Æмæ бæззай лæгæн!..» - фæдзæхсы поэт ирон сабийæн.

Къоста ныййарæгау сидти кæстæртæм: «Рухсмæ æнæзивæг цомут æнгомæй!» Æрмæст цалдæр ацы дзырды дæр æнæкæрон арф хъуыды ис. Рухсмæ хонæг фæндагæй амондджынддæр нæй. Рухс у зонд, ахуырад, уæлахизтæм хонæг тых. Уыцы фæндаг чи равзара, уый йæ нысанмæ кæй

фæхæщæ уызæн, ууыл Къоста дызæрдэг нæ кæны æмæ йыл йæ кæстæрты æнæзивæгæй уымæн цæуын кæны. Æнæзивæгæй æмæ æнгомæй.

1897 азы Къоста Стъараполмæ цы фыстæг арвыста, уым дæр гимназисттæн амыдта: «Мæ зæрдæ уын зæгъы, цæмæй зонæдтæ æмæ аивæдты мидæг уе 'нтыстытæй, уæхи дарынай канд гимназы нæ, фæлæ уæ хæдзæртты дæр æдзух ныййарджыты зæрдæ рухс кæнат, уый».

Фыссæг хорз æмбæрста, национ ахуырады фарста канд педагогон хъуыддаг кæй нæу, фæлæ социалон-политикон, паддзахадон хъуыддаг. Ахуырад æмæ хъомылады фарстатæм цас хъусдард цæуы, уымæй аразгæ кæй у адæмы фидæн, Ирыстоны хъысмæт.

Поэт хуымæтæджы нæ каст афтæ лæмбынаг скъолайы фарстатæм, дзæгъæлы нæ архайдта йæ рапарахат кæныныл, ирон сабийæн ахуырмæ фæндаг айгæрдыныл. Уый æмбæрста, кæцыфæнды культурæйæн дæр йæ бындурæвæрæг адæймаг кæй у. Скъолайы сæйраг хæсыл нымæдта, сфæлдыстадон хъару æмæ ныфс кæмæ ис, йæ уидæгтæн аргъ кæнын чи зоны, йæ алыварс дунемæ раст цæстæй кæсын чи арæхсы, ахæм адæймаг хъомыл кæнын.

3. Байхъусын Хетæгкаты Къостайы æмдзæвгæтæм.

4. Дзырдуютон куыст.

а) Равзарын дзырдты æмæ дзырdbæстыты нысаниуæг: фидæн, куырæт, нымæтхуд, хъама, къухы аууонæй кæсын, дардмæ фæлгæсын, æрвон тыгъдад, бæгъæввад, бæллиц;

æ) дзырдтæм синонимтæ ссарын: дардмæ фæлгæсын, бæгъæввад, ныфс дæттын, зæрдæтæ æвæрын.

5. Нывы анализмæ баст куыстытæ.

1) Лæмбынаг æ ркæсын нывмæ.

2) Фæрстытæн дзуапп раттын:

- Кæй уынут нывы?
- Кæдæм схызт Къоста сывæллæттимæ?
- Кæдæм у се 'ргом арæзт? Цæмæн?

3) Равзарын Къостайы сурæт.

- Цавæр у Къоста нывы? (йæ уæлæдарæс, йæ цæстæнгас, йæ лæуд). Цæмæн скодта сывæллæттæ ахæм бæрзонд ранмæ?

- Куыд уæм кæсы, цавæр ныхæстæ дзуры Къоста сывæллæттæн? Цавæр ныфсытæ сын æвæры?

- Куыд бантыстис нывгæнæгæн Къостайы характер, йæ зондахаст, йæ миддуне, йæ идеалтæ рагом кæнын?

4) Æрдзурын сывæллæттæ æддаг бакастыл.

- Цавæр у сывæллæттæ æддаг бакаст? (сæ дарæс, сæ цæсгæмттæ)

- Цавæр хæдзæрттæй рацыдысты? Цæмæй бæрæг у?

- Разæй цы чызг лæууы, уый къухы – чиныг. Цæуыл дзуры уый та?

- Цы нысан кæны, афтæ бæрзонд кæй схызтысты, уый?

5) Нывы сæргонд равзарын.

- Цæмæн хуыйны ныв «Фидæн»? Ахæм ном ын кæй ис, уымæ гæсгæ цавæр у йæ сæйраг хъуыды?

- Цавæр сæргонд ма йын раттæн ис?

6) Нывы композицион арæзт равзарын (разæй, астæуæй, фæсте).

7) Æрдзурын нывы ахорæнтыл, сæ хуызтыл.

- Цавæр ахорæнтæ ис фылдæр нывы?

- Нывы ссарын ирд бынæттæ (арв, тыгъдад). Сæхимæ 'лвасынц; æрвон тыгъдад – рухс фидæны символ.

8) Нывы сæйраг хъуыды сбæрæг кæнын. Цæмæ сиды, сымахмæ гæсгæ, автор?

9) Нывы сюжет абоны цардимæ абарын. Куыд аивта цард? Къостайы бæллицтæ сæххæст сты?

10) Цавæр хъуыдытыл уæ æфтауы ныв?

11) Нывмæ кæсгæйæ, дзырдтимæ дзырдбæстытæ саразын. Дзырдбæстытæ аразгæйæ, спайда кæнын абарстытæй.

Хох –

Къостайы æддаг бакаст –

Сывæллæттæ –

Сывæллæттæ дарæс –

Цæсгæмттæ –

Цæстæнгас –

12) Къостайы уацмыстæй кæцыты рæнхытæ æрлæууыдысты уæ зæрдыл, нывмæ кæсгæйæ? Кæцы рæнхытæ равзардзыстут уæ сочиненийæн эпиграфæн?

13) Сочиненийы текст цавæр уыздæн йæ хуызмæ гæсгæ (таурæгъон).

14) Цавæр сæргонд æрхъуыды кæндзыстут уæ сочиненийæн?

- Куыд райдайдзыстут уæ сочинени?

- Сæйраг хайы цы фыссут?

- Цæмæй фæуыздыстут уæ куыст?

15) Цавæр уыздæн уæ куысты композици (пълан)?

а) Къоста кæддæриддæр бæллыд ирон сабиты рухс фидæнмæ.

æ) Къоста сывæллæтты схуыздта хохы сæрмæ.

б) Персонажты æддаг бакаст.

в) Нывы ахорæнтæ, сæ нысаниуæг.

г) Нывы сæйраг хъуыды.

гъ) Цавæр æнкъарæнтæ мæм гуырын кæны ныв?

КУСÆМ ФПАС-МÆ ГÆСГÆ

Исахъты Л.С., АКЗУИ-йы ректор,
Майрæ мыхъуаты Ф.А.,
АКЗУИ-йы кафедрæ йы сæ ргълæ ууæ г

Ахуырадон предмет «Ирон æвзаг»-ы нысаниуæг æмæ йæ бынат ахуырадон пъланы

Ирон æвзаг у нæ республикæйы паддзахадон æвзæгтæй иу, ирон адæмы мадæлон æвзаг. Куыд уырыссаг, афтæ ирон æвзаг дæр у филологон циклы иу хай æмæ рæзын кæны скъоладзауы коммуникативон культурæ, æххуыс ын кæны йæ ныхасы рæзтæн, уæрæх ын кæны йæ дунембарынад, хъомыл æй кæны нæ адæмы хуыздæр традицитæ æмæ æгъдæуттыл.

Ирон æвзаг у ирон адæмы уд æмæ зонд, ирон адæмы культурæйы хæзнадон; ирон æвзаг у ныхас кæныны, хъуыдытæ æргом кæныны фæрæз, нæ адæмы царды тыххæй зонындзинæдтæ кæрæдзийæн дæттыны фæрæз. Ранымад уавæртæ амонынц предметы хицæндзинад: мадæлон æвзаг хъæздэгдæр æмæ мидисджындæр кæны скъоладзауты миддуне, сæ дунембарынад; ирон æвзаджы фæрцы сывæллæттæ базонгæ уыдзысты сæ рагфыдæлтæ историимæ, нæ адæмы культурæ æмæ царды уагимæ.

Æвзаг канд хъуыдытæ æргом кæныны фæрæз нæу, æвзаг у хъомылады хотых, æмæ уымæ гæсгæ ирон æвзаджы ахуыртæн скъолайы ис стыр ахадындынад.

Ахуырадон предмет «Ирон æвзаг» ахуырдаутæн дæтты зонындзинæдтæ сæ мадæлон æвзаджы тыххæй, рæзын сын кæны сæ æвзаджы æмæ ныхасы арæхстдзинæдтæ.

Ирон æвзаг ахуыр кæныны нысанта:

- ахуырдаутæн æвзаджы тыххæй иумæйаг зонындзинæдтæ раттын; бацамонын, алы адæмæн дæр йе 'взаг йæ национ хæзна кæй у, хъахъхъæнын æй кæй хъæуы;

- ахуырдауты дзырдуат æмæ грамматикон зонындзинæдтæ фæхъæздэгдæр кæныныл бакусын;

- дзургæ æмæ фысгæ ныхасы рæзтыл бакусын, скъоладзауты коммуникативон арæхстдзинæдтæ æмæ зонындзинæдтæ фæуæрæхдæр кæнын;

-литературон æвзаджы нормæтимæ базонгæ кæнын, ныхасы уавæртæм гæсгæ сæ раст пайда кæныныл ахуыр кæнын.

Иумæйагæй ахуырадон предмет «Ирон æвзаг» -ы сæйраг хæстæ сты:

- хъомыладон куыст кæнын;
- скъоладзауты логикон хъуыдыкæнынады рæзтыл кусын;
- ахуырдауты фæцалх кæнын хиуыл кусыныл, ирон æвзаг хибарæй ахуыр кæныныл;
- иумæйаг ахуырадон арæхстдзинæдтæ рæзыныл куыст (удгоймагон, регулятивон, зонындзинæдтæ исыны (познавательный), коммуникативон).

Ахуырты рæстæг пайдагонд цæуы ахæм ахуырадон технологитæй: скъоладзаутæм индивидуалон цæстæй кæсыны технологи (дифференциаци);

проблемон ахуыртæ;

информацион-коммуникативон технологи;

æнæниздзинад хъахъхъæныны технологи;

бæрæггæнæнты инновацион системæ, «портфолио»;

коллективон куысты хуызтæ (къæйттæй куыст, къордты куыст);

проектон-иртасæн технологи.

Федералон ахуырадон стандарты фæзынд ахуыртыл

Ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуырты сæйрагдæрыл нымад цæуы æвзагон æмæ лингвистикон, коммуникативон компетенцитæ (арæхстдзинæдтæ), культурамонады (культуроведческая) компетенци рæзын кæнын.

Æвзагон æмæ лингвистикон арæхстдзинад (компетенци) – зонын мадæлон æвзаджы наукон бындуртæ, ирон литературон æвзаджы нормæтæ; бакусын дзырдуртæ хъæздыг кæныныл, райсын грамматикон зонындзинæдтæ; æвзаджы иуæгтæн анализ кæнынмæ арæхсын, æвзаджы дзырдуртæтæй пайда кæнын зонын.

Коммуникативон компетенци (арæхстдзинад) амоны, цæмæй скъоладзаутæ арæхсой ныхасы хуызтæй (дзургæ, фысгæ, хъусгæ) пайда кæнынмæ, ныхасы уавæртæм гæсгæ арæхсой сæ ныхас аразынмæ.

Культурамонады (культуроведческая) компетенци – ирон æвзаг ирон адæмы культурамæ зонгæ кæныны фæрæз кæй у, уый æнкъарын; æвзаджы бастдзинæдтæ истори æмæ адæмы культурамæ, ирон ныхасы этикетон нормæтæ зонын, пайда кæнынмæ сæ арæхсын.

Ахуырты (уроқты) хуызтæ

Ног æрмæг амоныны урок, рацыд æрмæг (зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ) бафидар кæныны урок, комбинарон урок, урок-беседæ,

фæлхат кæныны урок, урок-лекци, урок-хъазт, урок-иртасæн, урок-практикум, ныхасы рæзтыл кусыны урок.

Ахуырты пайда кæнæн ис ахæм методтæй æмæ мадзæлттæй:

- рацыд æрмæджы фæдыл беседа;
- индивидуалон бафарст;
- фронталон бафарст;
- индивидуалон куысты хуызтæ;
- кæрæдзийы куыстыты хæрзхæддзинад бæрæг кæнын;
- хи куысты хæрзхæддзинад бæрæг кæнын (дзырдуатæ, бæрæгуатæй пайда кæнгæйæ);
- алыхуызон æвзæрстытæ (фонетикон, лексикон, дзырдарæзтон, морфемикон, морфологион, синтаксисон);
- грамматикон хъæзтытæ, цæсгæмттæм гæсгæ хъæстыт;
- презентаци (компьютерон дæр) цæттæ кæныныл куыст;
- текстимæ куыст: тексты анализ, текст рацаразыныл куыст æмæ а.д.;
- алыхуызон жанрты æмæ функционалон хуызты тексттæ аразын;
- искай ныхасмæ хъус дарын, искай ныхасы анализ (ахуыргæнæджы хæсмæ гæсгæ);
- изложенитæ (æвзаргæ, бæлвырд æмæ æлвæст) алыхуызон текстты бындурыл;
- сочиненитæ фыссын;
- диктанттæ фыссын;
- орфограммæтæ æмæ пунктограммæтæ амонын.

Урочы сæйраг элементтæ

Нырыккон урочы фылдæр æргом хъуамæ здæхт цæуа, скъоладзауы ахуырмæ чи разæнгард кæны, ахæм мадзæлттæм. Æмæ уымæ гæсгæ урочы сæйраг структурон элементтæ хъуамæ уой:

1. Ахуырдаутæ раздæр цы зонындзинæдтæ райстой уыдон, æмæ ма уыдоны бындурыл цы архæйдтытæ æххæст кодтой, уыдон дæр зæрдыл æрлæууын кæнын (æрмæст зонындзинæдтæ зæрдыл æрлæууын кæнын нæ, фæлæ уыцы зонындзинæдтæй ног ахуырадон уавæрты пайда кæнын, уыцы зонындзинæдты бындурыл ног зонындзинæдтæ райсын).

2. Ног æмбарынæдтæ бацамонын, ног арæхстдзинæдтæ (архæйдтытæ) райрæзын кæнын.

3. Зонындзинæдтæй пайда кæнын – арæхстдзинæдтæ æмæ навиктыл куыст (уымæ æрмæг фæлхат кæнын æмæ быфидар кæнын дæр).

Урочы структурæ ахæм хуызы бындурыл аразгæйæ, ахуыргæнæджы къухы æфты проблемон уроктæ цæттæ кæнын.

Активон методтæ урочы

1) Беседа

Арæхдæр дзы пайда кæнын хъæуы зын æрмæг ахуыр кæнгæйæ.

Фæлæ беседа кæнгæйæ, æнæмæнг пайда кæнын хъæуы алыхуызон иллюстративон æрмæджытæй. Зæгъæм,

- 1) фæйнагыл рагацау ныффыссын дæнцæгтæ;
- 2) ирдæй æвдисой æрмæджы растдзинад, æххуыс уой йæ бамбарынæн;
- 3) фыстытæ хъуамæ уой ирд, сывæллæтты æргом сæхимæ æлвасой;
- 4) фæрстытæ дæттын хъæуы цыбыр æмæ бæлвырдæй.

Зæгъæм, дзырдты 'хсæн рæдыд ссарыны тыххæй раттæн ис фæрстытæ:

- бакæсут дзырдтæ, ссарут дзы орфограммæтæ;

- ссарут, рæдыд цы дзырды ис, уый,

- скæнут хатдзæг ацы орфограммæйы тыххæй (дзырдты растфыссынады тыххæй).

2) Æнцондæр æрмæг бацамонынаен пайда кæнаен ис ахуыргæнæджы раныхасæй.

Ног æрмæг амонгæйæ, раныхас бæттын хъæуы беседаимæ. Зæгъæм, раиртæст амонгæйæ, ахуыргæнæг ссарын кæны дæнцæгтæ.

Æвзаджы урочы, ног æрмæгмæ хъусгæйæ, скъоладзаутæ фылдæр хатт афæллайынц. Ацы уавæрæй фæрвæзæн ис рагацау сфæлдыстадон хæстæ бацæттæ кæнгæйæ. Зæгъæм, сывæллæттæ хуыздæр байхъусдзысты ног æрмæгмæ, рагацау сын куы фехъусын кæнай, ног æрмæгмæ байхъусгæйæ цавæр фæрстытæн сæ дзуапп дæттын бахъæудзæн уый, уæд.

3) Урочы активон мадзæлттыл банымайæн ис ахæмтæ:

– раиртæстæн пълан бацæттæ кæнын;

– раиртæсты пункттæй алкæмæ дæр дæнцæгтæ ссарын;

– ногæй цы базыдтой, æрмæг бакæсгæйæ, зындгонд та сын цы уыд;

– фæйнагыл фыст фæрстытæн дзуаппытæ бацæттæ кæнын;

– хибарæй чиныджы таблицæйæн анализ скæнын, бацæттæ кæнын хи таблицæ æмæ æнд.

Зындæр куысты хуызыл нымæд у æрмæджы сæйраг хъуыды сбæрæг кæнын. Ахæм хæслæвæрд раттæн ис æрмæст скъоладзаумæ ахæм арæхстдзинад куы уа, уæд.

Ног æрмæг амонгæйæ, фылдæр хъæуы хибарæй æххæстгæнинаг куысты хуызтæ ссарын, цæмæй сæхæдæг хатдзæгтæ кæной, ног æрмæг æмбаргæйæ амынд цæуа.

Ирон æвзаг æмæ литературæйы урокты уæлдай ахадындзинад ис хъазты методæн, уымæн æмæ:

1) Хъазты фæрцы скъоладзау фæцал вæййы коллективон куыстытæ æххæст кæныныл, иумæйаг куысты архайыныл. Йæ размæ цы хæс

æвæрд ис, уый феххæст кæны ерысы бацæугæйæ, æмæ йæм уый гуырын кæны стыр цымыдисдинад.

2) Хъазт сывæллоны ахуыр кæны цавæрдæр (бæлвырд) æгъдæуттæм гæсгæ цæрыныл, хи раст дарыныл.

3) Хъазты раргом вæййынц сывæллоны эмоцитæ, йе 'нкъарæнтæ, хæстæгдæр ын базонаен вæййы йæ мидхъуыдытæ, йæ мидуавæр, йæ характер.

4) Хъазты архайгæйæ, сывæллоны ферох вæййы урочы уæлдай митæ кæнын, дзæгъæл ракас-бакæс, дзæгъæл митæ на фæкæны, йæ хъуыдытæ баст вæййынц иу хъуыддагимæ, фæтырны, йæ размæ æвæрд хæс баххæст кæнынмæ.

5) Урочы арæзт хъазт сывæллонмæ хъомыл кæны йæ алыварсы дуне хуыздæр базонинмæ цыбæлдзинад, царды активон уæвынмæ тырнындинад.

6) Раст арæзт хъазт рæвдздæр кæны логикон хъуыдыкæнынад, фæбæрæг вæййы скъоладзауы зондыл. Хъазт хорз æххуыс у ныхасы рæзтыл бакусынæн, уымæн æмæ сывæллоны бахъæуы йæ хъуыдытæ раргом кæнын, бамбарын сæ кæнын.

7) Хъазты фæрцы сывæллон кæны къæрцхъусдæр, йе 'ргом хуыздæр здахы ахуыры æрмæгмæ.

8) Хъазт у сывæллоны урочы архайынмæ разæнгард кæнæн мадзал, урочы рæвдздæр, сæрæндæр уæвыны хос.

Хъазты технологийæ пайда кæнгæйæ, хынцын хъæуы ахæм домæнтæ:

1) Хъуамæ хъазт æнгом баст уа урочы грамматикон æрмæгимæ, арæзт уа грамматикон æрмæг хуыздæр бацамонинмæ.

2) Хъазт цæттæ кæнгæйæ, хынцын хъæуы скъоладзауты кар, сæ дунембарынад.

3) Бæрцæй фаг хъуамæ уой, урочы цы хъæзтытæй пайдагонд цæуы, уыдон.

Урочы темæмæ гæсгæ рахицæнгæнæн ис ахæм хъæзтытæ:

- цæсгæмттæм гæсгæ хъазт,

- хъазтæй урочы кæцыдæр хайы (райдайæны, астауæй, кæронæй; ног æрмæг амонгæйæ, рацыд æрмæг фидар кæнгæйæ æмæ а.д.) пайда кæнын,

- æнæхъæн урок хъазты хуызы кæнын (урок-хъазт, урок-ерыс, урок-конкурс, урок-балц, урок-КВН),

- хуымæтæг урочы хъазты методæй спайда кæнын (орфограммæ ссарын; дзырды фонетикон, морфемикон, морфологион æвзæрст),

- хъазты хуызы фæсурокты куысты хуыз баххæст кæнын (КВН ирон æвзагæй, олимпиадæ, Зондабиты ерыс, балц æмæ æнд.).

Хъазтæй арæх пайда кæнынц райдайæн скъолайы ахуырты. Фæлæ хъазтæй, куыд методикон мадзалай, æнæмæнг пайда кæнын хъæуы 5-æм къласы дæр. Уый хорз æххуыс фæуыдзæн сывæллæттимæ хæстæгдæр базонгæ уæвынæн, ахуыртæ цымыдисдæр кæнынæн.

3. Системон-архайдон технологийы бындурыл арæзт урокæтæ

Традицион методикамæ гæсгæ ахуыргæнджытæ «дæттынц» зонындзинадтæ, скъоладзаутæ та сæ уыцы зонындзинадтæ «исынц». Афтамæй сывæллон æнхæлмæ кæсы, цы йын бацамондзысты, цы йын ратдзысты ногæй цæттæйæ, уымæ. Фæцахуыр вæййы æрмæст искамæй исты исыныл, нал фæкусы хибарæй, нал æй фæфæнды хъуыды кæнын. Стæй цæмæн, кæд æмæ йын ратдзысты, уæд?

Ацы хъуыддаг рахизы цардмæ дæр. Фæзыны удгоймаджы мидуавæрыл. Алцæмæ дæр фенхæлмæ кæсы цæттæйæ, кусын ахуыр нал вæййы, рауайы дзы магусайæ цæлуарзаг.

Ног ахуырадон стандартты сæйраг хъуыды – ахуыртæм системон-архайдон цæстæй кæсын – домæ сывæллоны урочы хибарæй кусыныл фæцалх кæнын, хибарæй хатдзæгтæ кæнын сахуыр кæнын, хибарæй цы хатдзæгтæ скодта, уыдонæй пайда кæнын.

Системон-архайдон технологийы бындурыл арæзт урочы нысантаæ сты: скъоладзауты фæцалх кæнын хибарæй кусыныл, тырнындынад гуырын кæнын зонындзинадтæм; цæттæ сæ кæнын ныхасы архайынмæ, ныхас кæнын зонинмæ; ахуырдызуты удварны рæзтыл бакусын; коллективон куысты фæрцы æвзæрын кæнын раст зондахаст; бакусын скъоладзауты логикон хъуыдыкæнынад æмæ интеллектуалон рæзтыл, æвзæрын кæнын хорз æнкъарæнтæ.

Системон-архайдон технологийы бындурыл арæзт урокæн ис цалдæр хайы. Уыдон сты:

1. Рацыд æрмæг (зонындынадтæ) зæрдыл æрлаууын кæнын.

Ахуыргæнæджы архайд	Скъоладзауты архайд
Ног темæмæ рахизынæн (йæ бамбарынæн) æххуыс чи у, ахæм æрмæг раттын (рагацау æй бацæттæ кæнын)	Хъуыды кæнынц сæ размæ æвæрд хæстыл, рацыд æрмæг фæлхат кæнынц, хатдзæгтæ кæнынц.

2. Ахуыры (урочы) нысан сбæлвырд кæныныл куыст.

Ахуыргæнæджы архайдтытæ	Скъоладзауты архайдтытæ
Ахъуыды кæнын кæуыл хъæуы, быцæйуаг чи у, ахæм æрмæг скъоладзауты размæ рахæссы;	Хъуыды кæнынц цæлхдур аиуварс кæныныл, цы зонындзинадтæ сæм ис йæ аиувар кæнынæн, цы ма нæ зонинц, цавæр

ахуырдауы цæттæ кæны урочы архайынмæ.	арæхстдзинад ма сæ хъæуы, проблемон фæрстытæ бæрæг кæнынц. Сæ размæ цы хæс æвæрд ис, уый бæрæг кæнынц.
---------------------------------------	--

3. Куыстæн пълан (фæтк) сбæлвырд кæнын.

Ахуыргæнæджы архæйдтытæ	Скъоладзауы архæйдтытæ
Скъоладзаутæн дæтты, сæ хъуыдытæ раргом кæнынæн, хибарæй кусынæн сын æххуыс чи уыдзæн, ахæм æрмæг; æххуыс кæны скъоладзаутæн хибарæй цæлхдур райхалыны пълан (фæтк) бацæттæ кæнынæн.	Къордты кусынц. Цæлхдур аиуварс кæнынæн æххуыс чи у, ахæм хатдзæгтæ агурынц, сæ куыстæн пълан цæттæ кæнынц; агурынц, проблема (цæлхдур) цы хуызы, цы мадзæлтты фæрцы аиуварсгæнæн ис, уыдон.

4. Ног зонындзинæдтæм (хатдзæгтæм) æрцауыныл куыст.

Ахуыргæнæджы архæйдтытæ	Скъоладзауы архæйдтытæ
Цæмæй æппæт скъоладзаутæ дæр куысты архайой, уымæ йæ хъус дары. Скъоладзауы разæнгард кæны сæ хъуыдытæ æргом кæнынмæ, цы хатдзæгтæм æрцыдысты, уыдон амоньмæ. Хатдзæгтæм гæсгæ фæрстытæ дæтты: Ногæй цы базыдтам? Цы хатдзæг скодтам, уый чиньджы раиртæстимæ куыд баст у? Цæмæй хицæн кæны? Цавæр архæйдтытæ (куысты хуызтæ) нын феххуыс уыдзысты цæлхдур аиуварс (фарста алыг) кæнынæн? Коллективон куысты фæстиуджытæ раст, бæлвырд фæткыл равары.	Ахуырадон хæс æххæст кæныныл къордты кусынц, сæ хъуыдытæ кæрæдзийæн æргом кæнынц. Быцæу кæнынц, кæй хъуыды растдæр у, уый иртасынц. Иумæйаг хатдзæгыл хъуыды кæнынц. Алы къордæй дæр иу адæймаг размæ рацауы, къорды куыстæн хатдзæг кæны, æргом кæны иумæйаг хъуыдытæ. Сæ хъуыды бæрæг кæнынц фæйнагыл, гæххæттыл. Сæ хъуыдыйы растдзинадæн аргументтæ хæссынц, кæрæдзийы раст кæнынц. Сæ иумæйаг хатдзæг сæ къухы куыд бафтыд (архæйдтыты алгоритм), цы мадзæлттæй пайда кодтой, ууыл дзурынц. Дзурынц, хибарæй цы хатдзæг скодтой, уый æххæст æмæ

	растдзинадыл; сæ хатдзæг чиныджы раиртæстимæ барынц; раст кæнынц сæ рæдыдтытæ.
--	--

5. Цы куысты фæтк равзæрстой, уымæ гæсгæ дарддæр архайын.

Ахуыргæнæджы архæйдтытæ	Скъоладзауты архæйдтытæ
Ног ахуырадон хæс æвæры; йæ сæххæст кæнынæн цы куысты хуызтæ хъæудзæн, уымæй фæрсы, æххуыс кæны хатдзæгтæ раргом кæнынæн, разæнгард кæны дзуапп дæттынмæ. Къордты кусынмæ разæнгард кæны; хицæн скъоладзауты дзуæппытæ раст кæны.	Дзурынц, хæславæрд æххæст кæнгæйæ, куыд архайдзысты (архайды алгоритм), уый тыххæй. Ранымад архæйдтыты æххæст кæнынц (анализ, синтез, абарст, хатдзæгтæ кæнын). Къордты (кæнæ къæйтгæй) кусынц.

6. Урочы кæрон (хатдзæгтæ).

Ахуыргæнæджы архæйдтытæ	Скъоладзауты архæйдтытæ
Урочы темæ æмæ хæстæ зæрдыл æрлæууын кæнын; сæ баххæст кæныныл урочы куыст куыд цыд, ууыл æрдзурын; скъоладзаутæн сæ къухы цы бантыст, ууыл ахъуыды кæнын, иумæйаг хæс сæххæст кæныныл скъоладзаутæй алчи дæр куыд бакуыста, уый фæдыл радзурын; иумæйаг нысан куыд æххæстгонд æрцыд, уымæн аргъ скæнын. Бафæрсын, ахуырдауты зæрдæтæм тынгдæр цы куысты хуызтæ фæцыд, кæцы фæрстытæ сæм фæкастысты цымыдисагдæр, кæй дзуапп уыд хуыздæр, æххæстдæр.	Абарынц урочы нысан æмæ йæ фæстиуджыты бастдзинад, сæ архæйдтыты фæстиуджытæ: Æргом кæнынц урочы темæ æмæ йæ хæстæ; цæлхдур иуварс кæнгæйæ сæм зындæр цы фæкаст, урочы сын цымыдисагдæр цы уыд, ууыл дзурынц. Сæ бон у зæгъын, се 'мбæлтгæй хуыздæр чи бакуыста, кæй дзуапп уыд растдæр; фæбæрæг кæнынц, сæ къорд иумæйагæй куыд бакуыста, уый.

Сывæллоны иумæйаг куыст кæнынмæ (къорды кусынмæ) разæнгард кæнынц ахæм архæйдтытæ. Зæгъæм, «Урочы архайæм иумæ, алцы дæр

кæнæм иумæ: кæрæдзиимæ уынаффæ кæнæм, ахуыр кæнæм быцæу кæныныл дæр, кæрæдзийæн æххуыс кæнæм, иумæйаг хатдзæгыл хъуыды кæнæм».

«Ацы фарстæн та дæ сыхаг цавæр дзуапп радта?», «Цы фарст радтон, ууыл иунæгæй ма хъуыды кæн, фæлæ-иу дæ сыхаджы дæр афæрс», «Дзуапп дæттынмæ рацæуæн ис дыууæйæ дæр, æрмæст рагацау баныхас кæнут раст дзуаппыл», «Бынатæй дæр дзуапп дæттæн ис, æрмæст-иу раздæр ауынаффæ кæнут».

Коллективон куыст аразгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ йæ хъус дара бирæ хъуыддæгтæм. Зæгъæм:

- цæмæй скъоладзаутæн æнцон кусæн уа, уый тыххæй сæ партæтыл раст сбадын кæнын;

- ахуыр сæ кæнын хи хъуыды æргом кæныныл, быцæу кæныныл, æххуыс курыныл, иумæ кусыныл;

- кæрæдзийы дзуæппытæ раст кæнынл;

- сывæллæтты къордтыл дих кæнын сæ психологон, удгоймагон æууæлтæм гæсгæ (фæразондæр сæ чи у, зонджындæр, зæрдæхæлардæр æмæ а.д.). Тыхджындæр скъоладзауты бадын кæнын хъæуы иумæ, цæмæй сын уавæр уа быцæу кæнынаен;

- къорды куыстæн аргъ кæнгæйæ, дзурын хъæуы сæ удгоймагон миниуджытыл дæр, иумæ куыд куыстой, цас цæстуарзон æмæ зæрдæхæлар разындысты, кæрæдзийы рæдыдтытæ куыд раст кодтой, кæрæдзиимæ куыд дзырдто, кæрæдзийы хъыгдæрдтой æви нæ.

Системон-архайдон технологимæ гæсгæ урокæн скæнаен ис ахæм анализ:

1. Хибарæй куыст цас рæстæг æххæстгонд цыд

(урочы рæстæгæн йæ 50% къаддæр нæ).

2. Ахуыргæнæг йæхæдæг цас фæдзырдта (10 минутæй фылдæр нæ).

3. Цал скъоладзауы лæвæрдтой дзуапп урочы, æмæ цас рæстæг хардзгонд æрцыд сæ дзуæппытæм байхъусынаен (цас фылдæр, уый бæрц хуыздæр).

4. Цал скъоладзауы райстой бæрæггæнæнтæ (хъуамæ иууылдæр райсой).

5. Цал скъоладзауы уыдысты цæттæ ног æрмæгмæ байхъусынмæ?

6. Цал скъоладзауы бамбæрстой ног æрмæг?

7. Хæдзармæ куыстæн цавæр хæслæвæрд радта?

3. Ног æрмæг амоныны урочы структурæ цыбырæй у ахæм:

1) Скъоладзауты бацæттæ кæнын урочы архайынмæ (мотиваци).

2) Цы нæ зонынц ахуырдаутæ, цæуылнæ у сæ бон урочы архайын, уый сбæрæг кæнын; бакусын цæлхдур аиуварс кæныныл.

- 3) Раттын хэслэвэрд.
- 4) Байхьусын скьолодзауты дзуэппытэм, баххуыс сын кэнын раст хатдзэгтэ скэнынэн.
- 5) Скьолодзауты хибарэй куыстыл бафтауын.
- 6) Практикон куысты хуызтэ.
- 7) Рефлексия (скьолодзауты дзуэппытэ, цы базыдтой урочы, зын сэм цы фэкаст эмэ эндэрти тыххэй).

Урочы методикон нысантэ

1. Скьолодзау хьуамэ хорз амбара, абон урочы куыст цэуыл цэудзэн, цы зонындзинэдтэ хьуамэ райса, цы нысан авэрд ис йэ размэ.
2. Ахуырдаутэ урочы хьуамэ пайда кэной анализ эмэ синтезэй, абарстэй, кэной хатдзэгтэ. Урочы хьуамэ базоной амбарынадты кэрэдзиуыл бастдзинад (цы сэм ис иумэйагэй, хицэн та цэмэй кэнынц).
3. Скьолодзауты кусын кэнын хьэуы хибарэй. Хибарэй архайынэн та хорз аххуыс сты ахуыргэнэджы арэзт проблемон уавэртэ (цэлхдуртэ). Цэлхдур иуварс кэнгэйэ, скьолодзау кэны сфэлдыстадон куыст, рэзы йэ логикон хьуыдыкэнынад.
4. Урочы фаг аргом здахын коллективон архайдмэ, скьолодзауты кусын кэнын иумэ (кьордты кэнэ кьэйтгэй). Кьордты куыст алы скьолодзауы дэр архайын кэны урочы. Иумэйаг хьуыддагыл кусгэйэ, скьолодзаутэ кэнынц ныфсджындэр, активондэр.
5. Урочы аразын хьэуы, скьолодзауты сэ хьуыдытэ аргом кэнынмэ разэнгард чи кэны, ахэм коммуникативон уавэртэ.
6. Ахуырты рэстаг пайда кэнын хьэуы, скьолодзауты миддуне, сэ арэхстдзинэдтэ раргом кэнынэн хорз аххуыс чи у, ахэм алыхуызон куысты мадзэлттэй.

Ахуыргэнэджы архайдтытэ, урок цэттэ кэнгэйэ

1. Ног аэрмэг (темэ) куыд хуыздэр фехьусын кэна, ууыл ахьуыды кэнын.
2. Рацыд аэрмэгай скьолоджзауты зэрдыл цы аэрлаууын кэнын хьэудзэн, уый сбэрэг кэнын.
3. Рацыд аэрмэг сфэлхат кэнынэн куысты хуызтэ бацагурын.
4. Проблемон уавэр куыд сараздзэн, цы уыздэн цэлхдур скьолодзаутэн, уый сбэрэг кэнын.
5. Хибарэй (кьордты) куыст урочы куыд сараздзэн, ууыл ахьуыды кэнын.
6. Цавэр хатдзэгтэ хьуамэ скэной скьолодзаутэ, цэлхдур иуварс кэнгэйэ, уый сбэрэг кэнын.

7. Ног æрмæгыл бакусынæн бацагурын практикон хæслæвæрдтæ (уыдон дæр цæлхдурты хуызы).

Зæрдылдаринаг ахуыргæнæгæн

1. Урочы къаддæр дзур: хæслæвæрды домæнтæ цалдæр хатты ма дзур; чиныджы бакæсæн кæмæн ис, уыцы информаци дæхæдæг ма дзур; скъоладзауы дзуапп ма фæлхат кæн!

2. Скъоладзау дзуапп куы радта, уæд æй бафæрс, цæмæн афтæ хъуыды кæны, уымæй.

3. Ахуырдауы дзуапп дæхæдæг ма раст кæн. Уадз æмæ йын йæ рæдыд йе 'мбæлтгæ бафиппайой сраст æй кæной.

4. Скъоладзауы дзуаппæн (архайдæн) дæхæдæг ма аргъ кæн, йе 'мкъласонты бауадз.

5. Хæслæвæрдтæ раст æмæ бæлвырд æвæр; скъоладзаутæй цы домис, ууыл-иу ахъуыды кæн.

6. Фылдæр хъуамæ архайай урочы нæ, фæлæ урок цæттæ кæнгæйæ: урокмæ æрмæг агургæйæ, урочы структурæйыл хъуыды кæнгæйæ.

Урочы актер нæ дæ, фæлæ режиссер!

ИРОН ÆВЗАГ РАЙДАЙÆН СКЪОЛАЙЫ

Дзампаты Ларисæ,
ЦИПИ ЮНЕСКО-йы кафедрæ йы
хистæ р наукон кусæ г

Сфæлдыстадон куыстытæ æмæ цæстуынгæ æрмæджы нысаниуæг дзырдурат фæхъæздыгдæр кæнынæн

Скъоладзауты дзырдурат хъæздыг кæныны мадзæлттæ ирон æвзаджы урокты сты тынг бирæ æмæ алыхуызон. Дзырдурат фæхъæздыгдæр кæнынæн стыр ахъаз сты сфæлдыстадон куысты хуызтæ. Уыдонæй иу у цæстуынгæ æрмæгæй пайда кæнын.

Цæстуынгæ æрмæгæн райдайæн скъолайы стыр ахадындзинад ис уымæн, æмæ йын ис бирæ функцитæ. Сæйрагдæртæ дзы сты ахуырадон, хъомыладон, эстетикон, ныхасы рæзтыл куыст.

Цæстуынгæ æрмæджы нысаниуæгæн ахуырадон процессы цы ахадындзинад ис, уый тыххæй К. Д. Ушинский фыста афтæ: «Сывæллоны миддуне домæ цæстуынгæ æрмæг. Сабийæн фондз æнæзонгæ дзырды куы амонæй, уæд тухæнтæ кæндзæн сæ бахъуыды кæныныл, фæлæ йын дыууын дзырды нывтæй спайдагæнгæйæ бацамон, æмæ сæ уайтагъд базондзæн».

Ахуыргæнæг цы предмет амонæй, уый сывæллон куы уына, уæд ног дзырд рæвдзæр бамбардзæн, хуыздæр ныффидар уыдзæн йæ зондахасты. Афтæ уымæн у, æмæ, саби цы дзырд базыдта, уый баст у бæлвырд фæлгонцимæ.

Цæстуынгæ æрмæгæй пайда кæнын сывæллæттæн æххуыс у сæ мадæлон æвзагыл арæхстджынаæй дзурыныл фæцалх уæвынæн. Цæстуынгæ æрмæг стыр ахъаз у æрмæг ныффидар кæнынæн, сывæллæтты дзырдуратон сконд хъæздыг кæнынæн, сæ иумæйаг культурæйы рæзтыл кусынæн.

Арæхстджын методикон мадзæлттæй пайдагæнгæйæ, ахуыргæнæг разæнгард кæны скъоладзауты мадæлон æвзаг ахуыр кæнынмæ. Цæстуынгæ æрмæг активондæр кæны сывæллæтты, сæ зонындзинæдтæ сын кæны фылдæр æмæ бындурондæр, ахуырадон процесс та – цымыдисагдæр.

Кæстæр кары сывæллæтты психологийы иртæстытæ куыд æвдисынц, афтæмæй, куыстхъомдзинад бахъахъхъæныны тыххæй ахуырадон амæлттæ хъæуы радыгай ивын. Ахуыргæнæг, ног æрмæг амонгæйæ, йæхæдæг бирæ

куы фæдзуры, уæд сывæллæттæ бафæллайынц хъусынай, уый тыххæй арæхдæр пайда кæнын хъæуы цæстуынгæ æрмæгæй.

Иудзырдæй, ирон æвзаджы урок цæмæй цымыдисагдæр, зæрдæмæдзæугæдæр уа, хуыздæр фидаргонд цæуой ног æмæ рацыд æрмæг, рæзгæ фæлтæр æй хæстæгдæр айсой сæ зæрдæтæм, уый тыххæй урочы пайда кæнын хъæуы алыхуызон методикон мадзæлттæй æмæ *цæстуынгæ æрмæгæй*.

Нывимæ кусгæйæ ахуыргæнæг уарзын кæны сывæллæттæн сæ райгуырæн зæхх, æрдз, фæллоу.

Ирон æвзаджы урокты пайда кæнæн ис, куыд хуымæтæг, афтæ йæ мидисмæ гæсгæ вазыгджын чи у, ахæм нывтæй, кæцытæ æххуыс сты куыд дзургæ, афтæ фысгæ ныхасы рæзтæн.

Уыцы иу нывæй спайдагæнæн ис алыхуызонæй:

- а) ног дзырдтæ бацамонын;
- æ) фысгæ куыст сæххæст кæнын;
- б) грамматикон æрмæг бафидар кæнын.

Фылдæр хатт сывæллæттæ нывмæ гæсгæ саразынц радзырд.

Радзырд саразыны æнæмæнг домæнтæй иу у рацыд грамматикон æрмæг æмæ лексикаимæ бастдинад. Ома, дзургæйæ сывæллæттæ хъуамæ спайда кæной ног дзырдтæй, грамматикон конструкцитæй, уымæн æмæ нывимæ куысты нысан у сывæллæтты дзырдты æвæраен хъæздыг кæнын, сæ ныхас фæлгонцджындæр, аивдæр æмæ рæсугъддæр фæкæнын.

Нывæй пайда кæныны ахадындзинады тыххæй Н. И. Политова зæгъы:

«Нывæй арæхстджынай пайда кæнын æрмæст сывæллæтты дзырдтуат нæ хъæздыг кæны, фæлæ фадат дæтты, ахуырдаутæ кæй зонынц, уыцы дзырдтæй сæ ныхасы пайда кæнынæн, фæлтæры сæ раст дзурын æмæ фыссыныл».

Цæмæй ацы фæзындтæ къухы бафтой, уый тыххæй æххæст кæнын хъæуы алыхуызон куысты хуызтæ нывмæ гæсгæ.

Раттæн ис ахæм хæславæрдтæ:

1. Ранымайын, нывы цы предметтæ (фæзындтæ) ис, уыдон.
2. Кæцытæ дзы сты удджын, æнæуд?
3. Цавæр предметтæ сты нывы бирæон нымæцы? иуон нымæцы?
4. Ссарын синонимтæ, антонимтæ дзырдтæм (нывмæ гæсгæ).
5. Нывмæ гæсгæ саразын дзырdbæстытæ.
6. Нывæн æрхъуыды кæнын ном.
7. Нывмæ гæсгæ ныффыссын радзырд.

Сочинени фыссынæн равзарын хъæуы, сывæллонæн йæ цардмæ хæстæг чи лæууы, ахæм ныв, цæмæй йын ныв æрфыссынæн фаг уой, йæ дзырдтуатон сконды цы дзырдтæ ис, уыдон.

Цæстуынгæ æрмæгæй пайда кæнын хъæуы алы урочы дæр, уый хъæздыг кæны скъоладзауты зондахаст, ифтонг сæ кæны адæймаджы

хуыздæр миниуджытæй, уæрæхдæр æмæ бындурондæр кæнынц сæ зонындзинæдтæ.

Сфæлдыстадон куысты хуызтæ тынг бирæ сты. Уыдоны фæрцы хъæздыг кæны сывæллæтты дзырдурат, аив æмæ рæсугъд дзурын сæ ахуыр кæны, æфтауы алы скъоладзауы дæр хъуыды кæныныл. Иуныхасæй, алы сфæлдыстадон куысты хуыз дæр стыр ахъаз у ныхасы рæзтæн.

Ранымайæм иу цалдæр сфæлдыстадон куысты хуызы:

1. Дзырдтыбаивын фыццаг дамгъæтæ æндæртæй, цæмæй сæ рауайа ног дзырдтæ.

гал – бал – хал
дон – рон – бон – гон
сур – хур – бур – мур
бас – хас – нас – кас – тас

2. Лæвæрд дзырдтæй саразын ног дзырдтæ, фæстейæ размæ сæ кæсгæйæ.

сур – рус
сæр – рæс
фыс – сыф
сир – рис
хор – рох
дыс – сыд

3. Цавæр мыггæгтæ саразæн ис ахæм сæрмагонд нæмттæй?

Хетæг, Цорæ, Хъантемыр, Тугъан, Æхсæртæг, Дудар.

4. Лæвæрд дзырды мырон скондæй пайдагæнгæйæ саразын ног дзырдтæ.

Цæхæрадон – цæхæр, цæхæра, рад, ад, дон, цæхдон, хæдон æмæ æнд.

5. Лæвæрд дзырдтæн æрхъуыды кæнын æмæ ныфффыссын ныхмæвæрд дзырдтæ:

бон – æхсæв; къæвда, знаг, урс, гыццыл.

6. Лæвæрд дзырдтæн æрхъуыды кæнын æмæ ныфффыссын сæ хъуыдымæ гæсгæ хæстæг дзырдтæ:

хæлар – æмбал, æрдхорд...
рæсугъд – аив...
домбай – хъаруджын...

7. Стъæлфыты бæсты хъуыдыйæдтæ баххæст кæнын дзырдтæй.

8. Раиртасын дзырдты нысаниуджытæ: сис, хид, къах, хос. Ацы дзырдтимæ æрхъуыды кæнын хъуыдыйæдтæ.

9. Хæццайæ лæвæрд дзырдтæй саразын хъуыдыйæдтæ – æмбисæндтæ.

а) Зын, ваййы, хорз, сахат, æмгар, сбæрæг.
æ) У, къах, цыбыр, гæдыйы.
б) Сындз, сой, йæ, бын, йæ, сæр, куыстæн.

10. Дзырдтимæ æрхъуыды кæнын хъуыдыйæдтæ: бæлас, ахуыргæнæг, куыдз, чызг, хæдзар, кбул, чиныг, лæппу.

11. Спайда кæнын лæвæрд дзырдтæй æмæ ныффыссын чысыл радзырд.

Уалдзæг, цъиутæ, кæрдæг, хур, адæм, бон, бæлæстæ, кбалати, лæппутæ.

12. Ныййарджытæм ныффыссын арфæйы ныхæстæ Ног азы бæрæгбоны фæдыл.

Мæ зынаргъ ныййарджытæ!

Зæрдæбын арфæтæ уын кæнын Ног азы бæрæгбоны фæдыл. Мæ зæрдæ уын зæггы æнæниздинад, амонд æмæ дунейы сабырдзинад. Уæ хорздинадтæ уын фиддзынæн мæ хорз ахуыраей. Алан.

13. Ацы дамгъæбæстытæй алкæмæ дæр разæй бафтауын иугайдамгъæтæ, цæмæй сæ рауайа дзырдтæ:

... æрд (сæрд, хæрд...)

... ард (цард, кард...)

... арæг (барæг, зарæг..)

... æд (фæд, хъæд...)

14. Æрхъуыды кæнын, дыууæрдæм кæсгæйæ дæр сæхи цыдзырдтæнæ ивынц, ахæмтæ. (Хох, сис, хих, заз, ала, калак).

15. Дыууæрæнхъонты бафыссын цухгонд дзырдтæ – омонимтæ, бамбарын сын кæн сæ нысаниуджытæ.

а) Комбайн рæвдз æфсиртæ тоны,

Иу гектар дæтты дæс...

æ) Сарæзта цæрæнуат халон,

Цæй, ныр ын æй æз куыд...

б) Тоны мад йæ пакъуы хъазæн,

Райста саби дæр йæ ...

Дзасохты М.

16. Стъæлфыты бæсты ныффыссын цухгонд дзырдтæ – антонимтæ.

а) Уазæг цæттæ, фысым - ...

æ) Сау хохæй ... дур нæ хауы.

б) Æвзæрæн бын ма ныууадз, ... бын ма скæн.

17. Баххæст кæнын æмбисæндтæ:

а) ..., йæхæдæг уæлкъуыбыр сбадт.

æ) ..., уый æркæрддзынæ.

б) Чиныг чи кæсы, ...

в) Мыст къахта æмæ ...

18. Лæвæрд хъуыдыйæдтæй саразын æххæст текст, æрхъуыдыйын кæнын сæргонд.

19. Нывмæ гæсгæ саразын радзырд.

20. Скъоладзаутæн раттын текст, ссарын дзы мивдисджытæ æмæ сæ фæкъордтæ кæнын сæ нымæцтæм гæсгæ.

21. Дзырдбæзджын-имæ саразын дзырдбæстытæ æмæ йын алыран дæр бамбарын кæнын йæ нысаниуджытæ: бæзджын хъæлæс, бæзджын хъуымац,

22. Дзырдарæн-æн ссарын йе 'муидагонтæ, сæвæрын сыл цавд (арæн, арæнамонæг, арæнхалæг, арæнгæс, арæнхъахъхъæнæг).

23. Дзырдуатон куыстытæ кæнæн ис сæрмагонд темæйыл 2-3 лæвæрдæххуысгæнæг дзырды бындурыл.

Зæгъæм, темæ «Рагуалдзæг». Æххуысгæнæг дзырдтæ: *фæирд, æрдз, цъæх, кæрдæг* æмæ æнд.

Хæслæвæрдтæ:

1. Æрхъуыды кæнын дзырдбæстытæ лæвæрд дзырдтимæ (номдартæ, мивдисджытæ, миногонтæ, фæрсдзырдтæ.)

а) фæирд, арв, бон, æрдз...

æ) æрдз, рæсугъд, хъæлдзæг, æнкъард...

в) адæймаг кусы, зары, тауы.

2. Лæвæрд дзырдтимæ саразын хъуыдыйæдтæ.

3. Атасындзæг кæнын, аифтындзæг кæнын лæвæрд дзырдтæ.

4. Лæвæрд дзырдты фæрцы райгом кæнын адæймаджы фæлгонц: ас, конд, бакаст, удыхъæд

Хæслæвæрдтæ:

а) Лæвæрд дзырдтимæ æрхъуыды кæнын хъуыдыйæдтæ.

æ) Дзырд «фæлгонц» бамбарын кæнын æндæр дзырдты фæрцы: фæлгонц, конд, уынд, бакаст...

б) Дзырдбæстытæ баивын иугай дзырдтæй, сæ нысаниуджытæ сын бахъахъхъæнгæйæ:

тыхджын уæнгтæ – уæнгджын

бирæ хъару – хъаруджын

стыр тыхы хицау – тыхджын

4. Æрфыссын адæймаджы фæлгонц. Спайда кæнын æххуысгæнæг дзырдтæй.

Ратгæн ма ис æндæр хуызы хæслæвæрдтæ дæр, кæцытæ ахъаз уыдзысты зын дзырдты нысаниуджытæ æмбарына æмæ сæ дзургæ ныхасы пайда кæнынæн.

5. Бамбарын кæнын дзырдты нысаниуджыты хицæндзинаедтæ. Семæ саразын хъуыдыйæдтæ:

Сау – сау-сауид, дымгæ – тымыгъ, æрттывтæ – ферттывтæ.

6. Бамбарын кæнын, кæй фæхонынц афтæ: механизатор, ногдзау, хосдзау, ахуырдау, дондзау.

7. Хъуыдыйæдтæ баххæст кæнын сæ хъуыдымæ гæсгæ хъæугæдзырдтæй.

а) Хæдон, хæлаф сты уæлæдарæс, фæлæ та сты дзабыртæ.

а) *Тæрхъус, рувас, бирæгъ сты сырдатæ, фæлæ та сты тæхгæ мæргътæ.*

б) *Уырыдзы, цæхæра, картоф сты халсартæ, фæлæ та сты дыргътæ.*

8. Бамбарын кæнын бæрæггонд дзырдты нысаниуджытæ.

Мæй арвыл хъазы.

Дыккаг мæй къæвда нæ рауарыд.

9. Хъуыдыйæдты ссарын сæ хъуыдымæ гæсгæ ныхмæвæрддзырдтæ.

Нæ горæты ис бирæ рæсугъд хæдзæрттæ.

Тынг фыдынд у уыцы къаба.

Уазал бон скодта.

Хъарм дзаумæттæ скодта.

10. Бакæсын дзырдтæ, семæ æрхъуыды кæнын хъуыдыйæдтææмæ сын бамбарын кæнын сæ нысаниуджытæ.

арм – къух

амал – фæрæз

хус – сур

хъæздыг – мулкджын

11. Иу цæджындзы лæвæрд цæуынц дзырдтæ. Ссарын сын сæнысаниуæгмæ гæсгæ хæстæг дзырдтæ æмæ сæ ныффыссын сæ фарсмæ.

цæсгом – ...

аив – ...

зæронд – ...

æдылы – ...

рынчын – ...

12. Иумæйаг амындмæ гæсгæ саразын ныхмæвæрд дзырдтыкъордтæ.

а) форма: *раст – зылын, тымбыл – дæргъæццон.*

æ) бæрц: *бирæ – гыццыл, фылдæр – къаддæр, хъуаг – дзаг.*

б) змæлд: *бацæуын – рацæуын, сбадын – сыстын, аразын – халын.*

в) адæймаджы æнкъарæнтæ, уавæр: *цин – маст, хъæлдзæг – æнкъард, худын – кæуын, рынчын – æнæниз.*

г) кæрæдзийы ныхмæ æвæрд предметтæ: *цæгат – хуссар, арв – зæхх.*

13. Бирæнысаниуæгджын дзырдсыгъзæрин-имæ æрхъуыдыкæнын дзырdbæстытæ æмæ сын бамбарын кæнын сæ нысаниуджытæ:

сыгъзæрин къухтæ

сыгъзæрин адæймаг

сыгъзæрин къухдарæн

14. Алы дзырдæн дæр йæ хъуыдымæ гæсгæ хæстæг дзырд ссарынаемæ дзы иу цалдæримæ æрхъуыды кæнын хъуыдыйæдтæ.

Æмбал – æрдхорд, уазал, циндзинад...

15. Алы дзырдæн дæр ссарын ныхмæвæрд дзырд æмæ дзысаразындзырdbæстытæ – антонимон къæйттæ.

Галиу – рахиз, бæрзонд, рæсугъд, зондджын...

16. Нывтæм гæсгæ куыст (нывы æвдыст цæуынц цъиутæ). Равзарын нывтæ æмæ радзурын мæргъты тыххæй.

17. Нывмæ гæсгæ ныффыссын цыбыр радзырд æмæ йын раттынсæргонд.

Вазыгджын сфæлдыстадон куысты хуызтыл нымад цæуынц изложенитæ æмæ сочиненитæ фыссын.

Ахæм æмæ бирæ æндæр куыстыты фæрцы ис сырæзын кæнæн ахуырдауты цымыдисдинад дзырдуатон куыстмæ, мадæлон æвзаг хорз базоньмæ.

Дзырд базонæн ис (бахъуыды кæнæн ис) активон æмæ пассивон хуызы.

Активон хуызы цы дзырд бахъуыды кæна сывæллон, уымæй пайда кæны йæ ныхасы, хаст æрцæуы йæ дзырдуатмæ.

Пассивон æгъдауæй цы дзырдтæ бахъуыды кæны, уыдонæй пайдагонд нæ цæуы, æрмæст æфснайд вæййынц йæ дзырдуатон сконды.

Активон дзырдуаты нысан у ног дзырдтæй, фразеологион иуæгтæй ныхасы, беседайы, фæлтæрæн куыстыты, стæй ахуыргæнаджы хæслæвæрдмæ гæсгæ пайда кæнын.

Дзырдуатон куысты нысаниуæг у, куыд гæнæн ис, афтæ фылдæр дзырдтæ активон скæнын, сывæллæттæн уыцы дзырдтæй раст пайда кæнын бацамоньн, дзырдтæ раст æвзарын æмæ аф.д.

Активон дзырдуат – дзырдуатон куыстæн йæ сæйрагдæр хæс. Уымаæ гæсгæ, ахуыргæнаг рагацау бацагуры, тексттæ ахуыргæнгæйæ, хъус сæйрагдæр цаваер мадзæлттæм æрдарын хъæуы, цæмæй ахуыргæнинагтæ дзырдтæ хуыздæр бахъуыды кæной.

Дзырдуат активон скæнынны мадзæлттæ сты:

1. Лæвæрд дзырдтимæ дзырdbæстытæ саразын.
2. Лæвæрд дзырдтимæ хъуыдыйæдтæ æрхъуыды кæнын.
3. Текст чиньджы куыд у, афтæ радзурын.
4. Цæстдарæнтæм гæсгæ радзырд ныффыссын (ахуыргæнаджы амынд дзырдтæй пайдагæнгæйæ.)

Дзырдуатон куыстынысан – ахуыргæнинагтæн раст бамбарын кæнын текстты дзырдты нысаниуджытæ, цæмæй уыцы дзырдтæ ахуыргæнинагтæ бахæссой сæ активон дзырдуатмæ. Уæд аивдæр æмæ хъæздыгдæр уызæн се 'взаг, сæ культурон æмвæзад. Уый та у, абон скъола, ахуырад цæуыл тох кæны, уыцы хъуыддаг.

Сывæллоны æвзаджы рæзтмæ цы домæнтæ ис, уыдон амынд цæуынц зындгонд методистты куыстыты. В. А. Кустарева сывæллæтты æвзаджы тыххæй афтæ фыссы: «Речь должна быть прежде всего содержательной, ясной, правильной, доступной пониманию. Язык неразрывно связан с мышлением, поэтому развивать речь нельзя в отрыве от мысли. Правильное обучение языку, в процессе которого дети учатся выражать свои мысли в

устной и письменной форме, имеет большое значение для общего развития детей; оно имеет также значение для успешного изучения всех предметов школьного курса.

Знания по тому или иному предмету можно считать усвоенными лишь в том случае, если учащиеся умеют их выразить словами правильно, ясно и понятно».

Ацы ныхæстæ хъуамæ алы ахуыргæнæг дæр йæ зæрдыл дара æмæ бæстонæй куса скъоладзауты дзырдзæттон сконд хъæздыг кæныныл, сæ ныхасы хъæд сын аив кæныныл.

Лексикон фæлтæраентæ.

1. Саразын дзырдтæй тематикон къордтæ ахæм темæтæм гæсгæ: «*Мæргътæ*», «*Халсартæ*», «*Дыргътæ*» æмæ аф. д.

2. Алы рæнхъы дæр ссарын уæлдай дзырд.

а) трамвай, автобус, хæдтæхæг, фæткъуы;

æ) къабуска, уырыдзы, хъæмп, цæхæра;

б) чиныг, тетрад, хæдон, фыстхалæн;

в) мæнæргъы, æрыскъæф, стъол, хъæлардзы.

3. Лæвæрд дзырдтæн ссарын синонимтæ: тагъд, хъæлдзæг, æнкъард.

4. Дзырдтæн ссарын антонимтæ:

Хъæлдзæг, хорз, рухс, бæрзонд.

5. Зæгъын сæ иу дзырдæй:

а) сентябрь, октябрь, ноябрь æмæ аф. д. (афæдзы мæйтæ);

æ) къуырисæр, дыццаг, æртыццаг (къуырийы бонтæ);

б) стыр промышленнон куыстуат (завод);

в) скъолайы разамонæг (директор).

6. Сбæрæг кæнын лæвæрд дзырдтæй ахæсгæ нысаниуæджыкæцытæ ист æрцыдысты, уый.

а) сыгъдæг тетрад, сыгъдæг къухтæ, сыгъдæг уд, сыгъдæг зæрда.

æ) хъæддых хъуымац, хъæддых адæймаг, хъæддых ныхас.

б) хъæбæр дзул, хъæбæр цъар, хъæбæр ныхас.

Литературæ :

1. Кустарева В. А. Методика русского языка: Учебное пособие для учащихся педучилищ: - М., 2002.
2. Политова Н. И. Развитие речи учащихся начальных классов на уроках русского языка : Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2004.
3. Ушинский К. Д. Собрание сочинений, - М.: Просвещение, 1974.

ИРОН ÆВЗАГ РÆВДАУÆНДОНЫ

Дзгойты Зæлинæ,
Алагыры 10-æм рæвдауæндонны
ирон æвзаджы хъомылгæнæг

Ног азы бæрæгбон бацæттæгæнæн къорды

Зал бæрæгбонны арæзт, астауæй - зазбæлас. Ирон фæндырдзагъдмæ æрбацыдысты сабитæ, сбадтысты сæ бынæтты. Кулисæтæй рахызт «Зымæг»

Зымæг:

Уары мит, сыгъдæг мит уары,
Бæстæ у сыгъдæг, сыгъдæг.
Чидæр дард кæмдæр ныззары,-
Миты цинæй зары лæг.

Растад миты рухсмæ Ног аз,
Бабадт урс-урсид бæхыл.
Чи йын хион у, чи – зонгæ
Ацы зæдбадæн зæххыл.

Уæ, сызгъæрин феста, уастæн,
Цас цинтæ æрхаста, цас!
Уæлæ 'рзади горæт' астау
Стыр æргъæуæфтыд бæлас.

Бæлас рухс тæмæнтæ калы,-
Ахæм бæлас ма кæм и!
Раст йæ цъуппæй худы стъалы,
Мæ йæ хихтæй згъæлы мит.

Ахæм рухс æхсæв ыссары
Амонд адæмы 'хсæн лæг.
Чидæр зары æмæ зары,
Дуне у сыгъдæг, сыгъдæг...

- Базыдтат мæ, сабитæ? Чи дæн, сымахмæ гæсгæ? Нæ, æз Митын Дада нæ дæн. Æз дæн Зымæг. Тынг рагæй уæм мæхи цæттæ кодтон, хъарм хур бонтæ мæ сымахмæ нæ уагътой. Фæлæ сыл æз фæтых дæн, æмæ уæм мæнæ, кæдæй-уæдæй, æрбахæцца дæн!

- Зæгъут-ма æргом, æнхæлмæ мæм кастыстут?

-О!

- Ме 'рбацыд уын æхсызгон у?

-О!

Æз дæр уыл фаронæй нырмæ тынг æнкъард кодтон. Цæй, уæдæ нæ зæрдиаг фембæлд хæлдзæг зарæгæй саив кæнæм!

(зарың зарæг «Зымæг»)

Зымæг: Сабитæ, нæ зазбæлас уæ зæрдæмæ цæуы? Мах Митæимæ тынг архайдтам, цæмæй сымахæй рæсугъддæр зазбæлас макæмæ уа! Æркæсут-ма, цас хъазæнтæ йыл бакодтам!

- Фæлæуут ма! Мæнæ ацы ран Митæ хъуамæ æрцауыгътаид æппæты рæсугъддæр хъазæн, æмæ ныр дæр нæма и! Æвæццагæн æй нæ ары. Митæ! Цы фæдæ? Нæ мæ хъусы. Сабитæ, иумæ ма йæм фæдзурæм, кæд нæ афтæмæй фехъусид.

(Дзурың иумæ: «Митæ!» Разгъордта Митæ, йæ къухы – хъазæн)

Митæ: Уæ бон хорз, сабитæ! Бахатыр кæнут, кæй байрæджы кодтон, уый тыххæй. Дада ацы хъазæн афтæ бирæ уарзы, асæттынæй йын афтæ тынг тæрсы, æмæ йæ скъаппы æппæты уæллаг тæрхæгыл бамбæхста. Тыххæй йæ ссардтон! *(Ауындзы хъазæн)*. Æмæ нæ цырагътæ та цæуылнæ судзыңц? Уый хорз нæу! Иумæ зæгъæм, сабитæ: «Зазбæлас, ссудз!»

Иумæ: Зазбæлас, ссудз!

(Зазбæласы цырагътæ ссыгъдысты. Митæ йæ арм йæ ныхыл авæрдта)

Митæ: Афтæ тагъд згъордтон, афтæ стæвд дæн, æмæ мæ атайынмæ бирæ нал хъæуы!

Зымæг: Ма тæрс, Митæ. Ныртæккæ дæ æз мæ миты гæлæбутимæ æруазал кæндзынæн. Кæм стут, мæ гыщыл æххуысгæнджытæ? Ратæхут мæм цыррдæр, Митæйæн баххуыс кæнæм!

(Миты гæлæбуты кафт)

Митæ: Бузныг уын, мæ хæлæрттæ! Ныр мын ницыуал у.

Зымæг: Митæ, æмæ Митын Дада та кæм ис, цæмæн фæстиат кæны?

Митæ: Нæ зонын. Æз хъазæн куы агуырдатон, уæд уый та сабитæн лæвæрттæ цæттæ кодта. Бæргæ йæм фæкастайн, фæлæ мын уæд бæрæгбонмæ бынтон байрæджы уыдаид.

(Хъуысы музыка. Рацыд Митын деда, йæ къухы фыстæг. Сæрæй æркъуырдатæ Зымæгмæ, Митæмæ).

Митын деда: Зымæг! Митæ! *(Йæ 'ргом сывæллæттæм здахы).* Уæ бон хорз, сабитæ! Уæ рæвдауæндон уын тыххæй ссардтон! Хорз, æмæ мæ зонгæ постхæссæгыл амбæлдтæн. Бицъкойæ зæгъын. Нæ йæ зонут? Йæ хæрæг Хъилхъусимæ мæ размæ фесты. Æндæр ма ныр дæр Алагыры уынгты зылдтæ здухин!

Зымæг: Æмæ цы 'рцыди, Митын деда, афтæ æхсызгонæй нæ цæмæ агуырдайт?

(Митын деда æфхæрдхуызæй бакаст Зымæгмæ).

Митын деда: Æз сымахмæ тынг тагъд кодтон. Митын Дадайы фыстæг тагъддæр фæхæцца кæнон. Мæ миты хъæпæнтæ мын дымгæ скъæфта. Фæндагыл фондз хатты ныппырх дæн, - тæрхъустæн æмæ æхсæрæгтæн сæ цæрæнбон бирæ – æрæмбырд иу мæ кодтой. Фæлæ дзы иу далачи тæрхъус уыди, æмæ мын мæ уырыдзы-фындз ахордта. Адон та... цы æрцыди?!

Зымæг: Ма мæсты кæн, Митын деда. Нæ мæ фæндыди дæу бафхæрын. Бахатыр кæн!

Митын деда: Цæй, æз мастхæссаг нæ дæн. Мæнæ уæ фыстæг.

Митæ райста фыстæг, кæсы:

Митæ: Зынаргъ сабитæ! Арфæ уын кæнын Ног азы къæсæрыл. Хъæлдзæг бæрæгбæттæ уыл цæуæд! Æз гыццыл фæстиат кæнын, фæлæ уæм æнæмæнг хæцца кæндзынæн. Æнхæлмæ мæм кæсут. Митын Дада.

- Бузныг дын, Митын деда. Ныр мæ зæрдæ Дадамæ нал æхсайы.

Зымæг: Митын деда, мæ рæдыд цæмæй сраст кæнон? Дæ зæрдæ дын цæмæй балхæнон?

Митын деда: Оооххыы! Мæнæ сабитимæ иу хъазт акæндзыстæм, æмæ мын фецондæр уыдзæни.

(Сывæллæттæ хъазың Митын дедаимæ)

Митæ: Митын деда, ныр та дын сабитæ заргæ акæндзысты.

(Зарæг «Митын лæг»)

Митын деда: Бузныг, сабитæ. Мæ зæрдæмæ тынг фæцыдыстут. Фæлæ мæ цæуын хъæуы, Митын Дада ма мын ноджыдæр иу фыстæг радта. Хъуамæ йæ уæ сыхаг рæвдауæндонмæ фæхæцца кæнон. Хæрзбон, мæ хæлæрттæ, нæ иннæ фембæлдмæ!

(Митын деда ацыд. Хъуысы музыка. Фæзынд Къулбадæг ус).

Къулбадæг ус: Ммм, мæнæ сты! Рабадтысты! Цы хабар у, бæстæ уæ сæрыл цы систат?

Митæ: Бæрæгбон нæм ис. Сабитимæ Ног азыл æмбæлæм. Тагъд нæм мæ дада дæр фæзындзæн.

Къулбадæг ус: Цыы? Бæрæгбон? Цавæр бæрæгбон? Дæ дада та чи у? Æз нæ зонын нæдæр дæу, нæдæр дæ дадайы! Хъæугæ дæр мæ нæ кæнут.

Митæ: Æз Митæ дæн. Мæ дада та у Митын Дада, зымæгон хъæды хицау.

Къулбадæг ус: Цæй хицау? Хъæды хицау? Хъæды æз дæн хицау сæрдæй-зымæгæй. Æмæ уæм иу бæрæгбон дæр нæ уыздзæн! Ничи сæм кæсы?! Хицау, дам! Хаугæ кæнут ардыгæй уе 'ппæт дæр!

Зымæг: Афтæ ма зæгъ. Зымæджы бартæ дæхимæ ма ис. Куы мæ бафæнда, уæд дæ бынаты асæлдзынæ æмæ змæлгæ дæр нал фæкæндзынæ.

Къулбадæг ус: Ды та ма дзы кæцытæй дæ?

Зымæг: Æз Зымæг дæн. Ма мæ маesty кæн дæхимæ.

Къулбадæг ус: Ааа! Зымæг? Æмæ æз цы, æз куы ницы! Æз мæнæ махицæн уæздан Къулбадæг ус дæн, никамæ дзурын, никай хъыг дарын.

Митæ: Куыд нæ хъыг дарыс? Уæдæ цæмæ загътай, бæрæгбон нæм нæ уыздзæн, уый? Цы бакуыстай?

Къулбадæг ус: Æппындæр ницы! Æрмæстдæр мæнæ мæ уисойæ дыууæ хатты сыртт – иуæ рдæм, сыртт – иннæрдæм. Æмæ фæндагтæ митæй амбæхстысты! Гъы-гъы-гъы! (худы) Æндæр мур дæр ницы!

Зымæг: Æмæ уый ницы у? Ныр ма Митын Дада фæндаг куыд ссардзæн? Худинаг дын нæу?

Къулбадæг ус: (кæуын хъæлæсæй) Ницы мын у худинаг! Æмæ мын цы хъуамæ уа худинаг? Мæнæ æз... бирæ царын хъæды, æмæ цардæй ницы фæдтон. Мæнæ адон та? (амоны сывæллæттæм) Зæххæй уæлæмæ нæма зынынц, æмæ сæм дунейыл цы нæ диссаг ис, ахæм нæй! Телевизор-шмелевизор... Нобуккк-шмобуккк... Планшетт-мланшеттт!.. Æз та? Мæнæн та?

Митæ: Къулбадæг ус, ма хъыг кæн. Мæ телефон дын балæвар кæнон.

Къулбадæг ус: Йæ мæтæй дын мардтæн! Цы дзы аразын? Мæнмæ мæнæ алаемæты айдæн ис (систа йæ дзыппæй айдæн) Уæ цирчы скайпæй хуыздæр. Интернет дæр ын нæ хъæуы. Æмæ дзы хъæды ололитæй дарддæр кæимæ аныхас кæнон, уый дæр нæй! Эээ! (хойы айдæн) Алло! Цæй, цы фестут?

(Райхъуыст кæцæйдæр : «У-У! У-У!»).

Къулбадæг ус: (мæстæймарæгау) У-у, у-у! Æндæр ницы зонынц! Тьфу! Ме нæуынон фæут! Эхх! (нывæрдта айдæн фæстæмæ йæ дзыппы).

Зымæг: Уæдæ цы æрхъуыды чындæуа, цæмæй йæ æрфæлмæн кæнæм?

Къулбадæг ус: Цы, уый зонут? Æз кафын тынг уарзын! Фæлæ хъæды астау кæимæ кафон? Æрсытимæ? Ныр мын мæнæ ацы пумпуши сывæллæттæ иу кафт куы акæниккой, уæд... чи зоны...

Зымæг: Ууыл ма дæ сæр дæр ма риссæд. Ис нæм ахæм кафт. Цæй-ма, сабитæ, бахъæлдзæг кæнæм Къулбадæг усы.

(Лæппуты цыр д кафт)

Фæстагмæ Къулбадæг ус дæр кафы сабитимæ. Кæцсæйдæр фæзынд Рувас. Адагта Къулбадæг усы уисой æмæ бамбæхст зазбæласы бын.

Къулбадæг ус: -

уæнгтæ аивæзтон. Ныр уын ма риуыл дæр фæндаг! Цæуон, æмæ амæрзон Митын Дадайы æрбацæуæнтæ. ИИИИИ!!! Æмæ ма уисой та цы фæци, мæнæ йæ ам куы фæуагътон?! Ничи мын æй федта?

(Сывæллæттæ амоның Рувасмæ)

Къулбадæг ус: Аааа, фæлитой! Ды дæр та ам дæ? Ныртæккæ мын ма уисой йæ бынаты сæвæр!

Рувас: Æндæр ма цы?! Уæдмæ дæр уал мын дæ сæры сджытæй хъæрз!

Къулбадæг ус: Цы дааам?! Рувас, дæхи æнæ мастæй уадз, сабырæй дæм куы дзурын. *(æвиппайды ныхъхъсер кодта)* Æри мын ма уисой, дын загътон!!!

(Рувас йæ хъæрсæй хæрдмæ фæхауди, иуварс алыгъди).

Рувас: Мæ хæдзар куыд уыди! Мæнæ йын цы æнад цъæхснаг хъæлæс и! Мæ хъусты зæланг иу афæдз дæр нал ссæудзæн!

Зымæг: Рувас, Къулбадæг ус, уæ хорзæхæй, ма хыл кæнут. Абон бæрæгбон у!

Рувас: Бæрæгбон? Цавæр бæрæгбон? Ох, куы йæ зониккат, æз куыд тынг уарзын алыхуызон бæрæгбæттæ, дзаджджын фынгтæ, уæлибæхтæ, карчы фыд! Ммммм!!!

Митæ: О, фæлæ Къулбадæг усæн йæ уисой куы нæ радтай, уæд нæм иу бæрæгбон дæр нæ уыдзæн.

Рувас: Ммм, иу ныхасæй, æнæ уисойæ бæрæгбон нал уыдзæн! Ног дæр ма куы уайд, раст дæлæ йæхи карæн у. Зæронд чъеппа!

Къулбадæг ус: Цы та загъта? Ауадзут-ма мæ!

Зымæг: Фæлæуут-ма, мауал хыл кæнут! Рувас, бамбар æй, уисой куы нæ радтай, уæд Митын Дада хъæды фæдзæгъæл уыдзæн, уымæн æмæ фæндæгтæ митæй нал зынынц. Æнæ Митын Дада æмæ æнæ йæ лæвæрттæй та уый цæй бæрæгбон уыдзæн? Дæ хорзæхæй, радт уисой Къулбадæг усæн. Ма хал сабитæн сæ бæрæгбон.

Рувас: Хм! Лæвæрттæ, зæггыс? Æмæ дзы мæнмæ уыцы лæвæрттæй ницы æрхаудзæн?

Къулбадæг ус: Куыд нæ стæй, нал дæ ныуагътой!

Митæ: Мæнæн ма дада тынг рæдау æмæ зæрдæхæлар у. Уе 'ппæтæн дæр уыдзæн лæвæрттæ.

Рувас: (дзуры Къулбадаг усмæ): Фехъуыстай? Уыдзæн мын лæвар!
Гъа, цæй, хæц дæ гæлхæрд уисойыл!

(Радта уисой. Къулбадаг ус ацыд)

Рувас: Цæй, цалынмæ уыцы зæронд йæ уисойæ сыртт-сыртт кæны,
уæдмæ уал мах ахъазæм.

(Рувасимæ хъазт)

(Райхъуыстысты дзæнгæрджытæ, музыка, æрбацыд Митын Дада).

Митын Дада:

Ног та сымахмæ хъæлдзæгæй
Æрбавæрдтон мæ къах.
Æмæ та мæ лæдзæгæй
Æрхостон уæлаæ рагъ.

Цас у ныр мæ циндзинад,
Уымæн нæй зæгъæн!
Зæрдæ цинаей – йемыдзаг,
Амонд бацыд мæн.

Ног азы дзæнгæрджытæ,
Хъус æмæ сæм хъус!
Фарн нæ Иры царджытæн
Не 'рхæсдзысты цъус.

Фæрнæй дзаг ут, мæ уарзон хъæбултæ! Ног та рараст кодтон, хæхты
цъуппытæ арф кæм агайынц, бирæ æнустæ кæуыл цæуы, уыцы рагон
мæсыгæй. Алы хатт зымæджы райдайæны Ирыстоныл абалц кæнын, цæмæй
ног аз æнæкъуылымпыйæ æрцауа. Мæ дзæкъул Ирыстоны чысыл сабитæн
лæвæрттæй кæддæриддæр дзаг у. Æз кæдæм æрбацауын, уырдыгæй уайтагъд
райхъуысы сывæллæтты хъæлдзæг худын.

Зымæг: Алы боны æгас нæм цу, Митын Дада. Мах дæм сабитимæ тынг
рагæй æнхъæлмæ кæсæм. Уыдон де 'рбацыдмæ сæхи иттæг хорз бацæттæ
кодтой зарджытæй, кæфтытæй, æмдзæвгæтæй. Дæ хорзæхæй, байхъус ма
сæм.

Митын Дада: Ооо, уый уын мæ зæрдæмæ цæуы! Табуафси, зæрдиагæй
сæм байхъусдзынæн.

(Зарæг «Митын Дада»)

Митæ: Дада, ды, æвæццагæн, фæллад дæ – дæ фæндаг дард уыди.
Æрбад уал, баулæф. Сабитæ та дын æмдзæвгæтæ радзурдзысты.

(Сывæллæттæ дзурың æмдзæвгæтæ)

Митын Дада: Куыд дæсны стут æмдзæвгæтæ дзурынмæ! Мæнæн дæр мæ фæллад ссыд æмæ мæ фæнды сымахимæ мæ уарзон зарæг акæнын. Æрлæууæм-ма иумæ стыр зылды!

(Зарæг-хоровод «Æрзади хъæды зазбæлас»)

(Æвиппайды уынгæй райхъуыст хъæр-хъæлаба, фæндырдзагъд. Зарæгмæ «Ног азы арфæтæ» (Сечъынаты Альбина) сербыхызтысты хæдзаронтæ. Зарың, пырх кæның нартхоры нæмгуытæ, къафеттæ, лыстæг æхца).

Митын Дада: Алы боны æгас нæм цæут, нæ буц уазджытæ!

Зымæг: Бузныг, стыр бузныг уæ рæсугъд арфæтæй! Уæ хорзæхæй, нæ бæрæгбон ма нын сымах дæр бахъæлдзæг кæнут.

Хæдзаронтæ: Табуафси, зæрдиагæй! Æрмæст дзырдæй – мæнæ ацы рæсугъд сабитæ дæр немæ куыд зарой.

Митæ: Куыд зæгъут, сабитæ, азардзыстæм хæдзаронтимæ?

Сывæллæттæ: О!

(Зарæг «Ног аз»)

Хæдзаронтæ: Зарынмæ дæсны стут, фæлаæ ма зæгъут, уыци-уыцитæ зонут?

Сывæллæттæ: О!

Хæдзаронтæ: Уый мах ныртæккæ сбæлвырд кæндзыстæм.

Хæдзаронтæ дзурың уыци-уыцитæ:

- Цæй-ма, базон æмæ зæгъ урс кæд фæдары нæ зæхх? *(зымæджы).*

- Йæ уынд рæсугъд у, бæмбæгау пух, æрмæст дзы уазал кæны къух *(мит).*

- Хур ма зæхх æртавы цъус, митæй быдыр дары урс. Уазал дымгæ у тызмæг, уый та нæм æрцыд... *(зымæг).*

- Æнæ къухтæй ныв кæны, æнæ дæндæгтæй хæцы *(хъызт, уазал).*

- Уынджы вæййы урс хох, хæдзары та дон фесты *(мит).*

Зымæг: Махæн нæ сабитæ алцæмæ дæр тынг дæсны сты, зарынмæ дæр, æмдзæвгæтæ дзурынмæ дæр, кафынмæ дæр.

Хæдзаронтæ: Кафынмæ? Нæ мæ уырны.

Зымæг: Уæдæ йæ ныртæккæ уæхæдæг фендзыстут!

(Кафың «Хонгæ кафт»)

Хæдзаронтæ:
Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ,
Уæ уазджытæй ма тæрсут!
Ирон къусы сыр-сыргæнгæ
Сау бæгæны рахæссут!

(Зымæг рахаста бæгæныкъус, радта йæ Митын Дадамæ, уый кувы, лæппутæ оммен кæныныц)

Зымæг: Ногбоны 'хсæв алы ирон хæдзары дæр æфсинтæ кæндзысты Æртхурон – Ногбоны гуыдын. Нызилдзысты йæ егъау хурдзалхы хуызæн уæрæх сæ къонайы арт æмæ Хуры иудзинады фидардзинадæн. Хур у царддæттæг, æмæ йæ минæвар æдзухдæр уæ къонаты куыд уа, цардыхос уын куыд хæсса!

(Симд зарæг «Æртхурон»- мæ гæсгæ)

(Симды фæстæ хæдзаронтæй дыуусейæ рахызтысты тымбыл кафтмæ. Æвиппайды сæ иу ахауд)

Зымæг: Мæ хæдзар! Ай цы кодта? Рæвдздæр, дохтырмæ адзурут, дохтырмæ!

Фæзынд «дохтыр», байхъуыста йæм, йæ рустæ йын æркъæрццымæ кодта, йæ къухтæ йын фæйнæрдæм акодта. Йæ сæр батылдта, дзуры:

Дохтыр: Ай мæ рынчын нæу!

Уæд Зымæг рахаста басыл, рынчыны фындзыл æй æруагъта. Уый сысмыста басылмæ, фæгæпп кодта. Зымæг хæдзаронтæн байуæрста басылтæ. Уазджытæй иу дзуры:

Нæ фысымтæ, куы йæ зонут,
Ногбон абон бирæтæм.
Стыр бузныг уæ минасæй,
Ныр та фæцауæм иннæтæм!

Фæндырдагъдмæ хъазгæ-худгæйæ ацауыныц.

Митын Дада: Мæ хъæбултæ, æрцыд рæстæг хæрзбон зæгъынаен. Фæлæ йæ зонут, иннæ ацафон та уæм зындзынаен. Ног та арв калдзæн æрттывдтытæ, бæстæ суыдзæн тæмæн, æмæ та бавзардзыстæм амонды æнкъарæнтæ!

Митæ: Дада, ницы фæрох кодтай? Сабитæ æнхъæлмæ куы кæсынц!

Митын Дада: Мæнæ мыл мæрды рох куыд бахæцыд! Сæйрагдæр цы у, уый куы нæ сæххæст кодтон! Мæ къона, дæ хорхæхæй, мæ дзæкъул ма мын рахæсс.

Митæ рахаста дзæкъул. Сабитæн байуæрстой лæвæрттæ.

Зымæг: Нæ зынаргъ, нæ уарзон сабитæ, нæ буц уазджытæ æмæ ныййарджытæ! Хъыгагæн, æрцыд рæстæг зæгъын: «Хæрзбон».

Митын Дада: Абайты Васойæ къаддæр ма цæрæд ирон, Райдайæн уæд хорз хъуыддæгтæн, ма сын уæд кæрон.

Митæ: Урссæр хæхтæй уæд сыгъдæгдæр адæймаджы кад, Иры дзыхъхъ уæд Иры фырттæй алкамаен дæр мад.

Зымæг: Ног аз мин хорзæхы 'рхæссæд, уæд фæрнæйдзаг, уадз! Ног аз а зæххыл, нæ бæсты ныр цæуæд æгас!

Дзгойты Зæлинæ,
Алагыры 10-æм рæвдауæндонны
ирон æвзаджы хъомылгæнæг
Джанайты Ларисæ,
АКЗУИ-йы хистæ р ахуыргæ нæ г

«ФÆНДАГЫЛ ЦÆУЫНЫ УАГÆВÆРДТÆ»
(рæвдауæндонны хистæр къордимæ куыст)

Нысантæ:

- базонгæ кæнын транспорты хуызтимæ ;
- æ рдзурын æхсæнадон транспорты хи дарыны æгъдæуттыл;
- сфæлхат кæ нын фæндаджы сæ рты цæуыны æ гъдæ уттæ ; бацамоннын фæндаджы бæрæггæнæнтæ ;
- фæлтæрын мивдисæг «цæуын» æмæ фæсæвæрдтæй пайда кæныныл;
- хъæздыгдæр кæнын сывæллæтты дзырдут;

- хъомыл кæнын уынджы, транспорты хи дарыны культурæ.
-

1. Æнгуылдзты гимнастикæ.

Мах нымайын зонæм: 1,2,3,4,5.

Иннæ къухыл ногæй: 1,2,3,4,5.

Дæс æнгуылдзы дыууæ къухыл –

Стыр хъæздыгдзинад у!

2. Дидактикон хъазт «Чи цæуыл æрцыди?»

Хъомылгæ нæ г сабитæн уары транспорты хуызты нывтæ: уыдонмæ гæ сгæ хъуамæ радзурой, абон рæвдауæндонмæ цæуыл æрбацыдысты, уый тыххæ й.

Хуызæг: *Æз æрбацыдтæн машинсейыл.*

Дзырдутон куыст: машина, трамвай, поезд, нау, хæдтæхæг, троллейбус, автобус, велосипед.

- Æз æрцыдтæн автобусыл.

- Æз æртахтæн хæдтæхæгыл.

- Æз æрбаленк кодтон науыл. Æмæ аф.д.

3. Транспорты хуызтæ æмæ сæ нысаниуæг фæлхатын.

- Уæ нывтыл цы хуызистытæ уыд, уыдон иу дзырдæй куыд ис схонæн? *(транспорт).*

- Цæмæн хъæуы транспорт? *(адæмы æмæ уæ ргътæ ласынæ н).*

- Транспорты цы адæм цæуынц, уыдон æндæр хуызы куыд ис схонæн? *(пассажиртæ).*

- Ранымайут-ма пассажирты транспорты хуызтæ *(автобус, троллейбус, трамвай, поезд, хæдтæхæг, машина).*

- Уæ ргътæ цы транспорт ласы, уый куыд хуыйны? *(уæзласæн транспорт).*

- Зæгъут-ма, цавæр хуызтыл ма ис адих кæнæн транспорт? *(зæххон, уæлдæфон æмæ доныл цæ уæ г транспорт).*

- Цæмæн хуыйны зæххон транспорт? *(цæуы зæххыл).*

- Цæмæн хуыйны уæлдæфон транспорт? *(тæхы уæлдæфы).*

- Цæмæн хуыйны доны транспорт? *(ленк кæны доны).*

4. Улæфты рæстæг.

Æз тæхын, тæхын, тæхын,

Æз цæуын, цæуын, цæуын,

Æппæт бæстыл æрзилдзынæн,

Сывæллæттæм фæсиддзынæн:

«А бæстыл хæларсæй цæрут!»

5. Фæндагыл цæуыны уагæвæрдтæ фæлхатын.

Æвиппайдаы уаты фæзынд Сырдон. Йæ лæф-лæф цæуы, у диссаджы тарстхуыз. Цыма сабиты нæ уыны, йæхи афтæ дары.

Сырдон: Уæууа! Æнхъæл дæн, ацы хатт аирвæзтæн!

Хъомылгаенæг: Сывæллæттæ, диссаджы уазæг нæм фæзынд. Кæд нæ рæдийын, уæд мæм Сырдоны хуызæн кæсы. Цалынмæ нæ нæ хъусы, уæдмæ ма нæ зæрдыл æрлæууын кæнæм, чи у Сырдон? («Нарты кадджыты» хъайтар).

- Æмæ цы зонæм Сырдоны тыххæй? (*У цыргъзонд, цыргъæвзаг, мæнгард, хинсæйдзаг, фæлитой*).

- О, фæлæ, мæнмæ гæсгæ, ныртæккæ Сырдон у не ' ххуыс хъуаг. Æмæ йын куы нæ баххуыс кæнæм, уæд раст нæ уыздæн. Цæй, æмæ йæ бафæрсæм, цы йыл æрбамбæлд, уымæй.

Хъомылгаенæг: Æгас нæм цу, Сырдон! Кæцæй фæдæ?

Сырдон: Уæ бонтæ хорз, сывæллæттæ! Мæнæ уæ, зæгъын, абæрæг кæнон, фæлæ ма тыххæй аирвæзтæн. Фæстæмæ куыд ацæудзынæн, уымæн ницы зонын! Исты хос ма мын æрхъуыды кæнут!

Хъомылгаенæг: Нæ зоныс, Сырдон, фæндагыл цæуыны уагæвæрдтæ æмæ уый тыххæй тæрсыс.

Сырдон: Мæ кьоната, бамбарын-ма мын кæнут уыцы æгъдæуттæ, кæннод мæ хæдзарыл куыд сæмбæлдзынæн?!

Хъомылгаенæг: Цæй, сывæллæттæ, баххуыс кæнæм Сырдонæн. Мæнæ нæ «уынджы» алыварс æрбадут.

(Сабитæ, хъомылгæ нæ г æмæ Сырдон æрбадтысты уынджы макеты алыварс)

- Зæгъут-ма, цы у уынг? (*фæндаг, хæдзæрттæ, бæлæстæ...*)

- Кæм цæуынц машинæтæ? (*фæндагыл*)

- Кæм цæуынц адæм? (*тротуарыл*)

- Фæндагыл цæхгæрмæ ахизын кæм æмбæлы? («Зæбра» *нывгонд кæм ис, уым*)

- Фæндагыл цæхгæрмæ цæугæйæ, фыццаг кæцырдæм акæсын хъæуы? (*Галиуæ рдæм, стæй фæндаджы астæумæ куы бахæццæ уай, уæд та – рахизæ рдæм*).

- Уæдæ тротуарæн та йæ кæцы фарс æмбæлы цæуын? (*Йæ рахиз фарс*).

- Цæмæн? (*Цæмæй дæ ныхмæ цы адæм цæуыны, уыдоны ма хъыгдарай*).

- Тротуар куы нæ уа, уæд та куыд æмбæлы цæуын? (*цæугæ машинæты ныхмæ*).

- Цæмæн? (*цæмæй машинæты уынай*).

- Тынг хорз, иттæг раст дзуæ ппытæ мын раттат. Ныр та базонут уыци-уыци:

*Ис ǣртǣ цǣсты мǣнǣн,
Калың радыгай тǣмǣн.
Сырх ыссыгъди – уǣд ǣрлǣуу,
Йе ныр дын цǣугǣйǣ нǣу.
Цǣстытǣй куы ссудза бур –
Цъус фǣгǣдзǣ кǣ, мǣ хур.
Ссыгъди цъǣх – дǣтты дын бар,
Размǣ ныр дǣ фǣндаг дар.
Ис ǣртǣ цǣсты мǣнǣн,
Базон-базон, ǣз цы дǣн?
(Светофор)*

- Цǣмǣн хъǣуы светофор? (уый руаджы фистǣгǣй цǣуǣг адам ǣмǣ шофыртǣ кǣрǣдзи нǣ хъыгдарыңы, алчи дǣр цǣуы йǣхи рады).

- Зǣгъут-ма, машинǣты фǣндагыл кǣнǣ фǣндагмǣ ǣввахс хъазын ǣмбǣлы? Цǣуылнǣ?

- Рагт стут. Адǣмы ǣдасдзинад фǣндагтыл ǣрмǣст шофыртǣй аразгǣ нǣу, фистǣгцǣуджытǣ дǣр хъуамǣ ǣххǣст кǣной уынджы цǣуыны ǣгъдǣуттǣ.

Сырдон: ппǣт бамбǣрстон, мǣ зǣрдыл сǣ бадардтон.
Фǣлǣ ма мын зǣгъут, мǣ хǣдзарыл цы хуызы сǣмбǣлон?

Хъомылгǣнǣг: Хъǣуы дǣ автобусы ǣрлǣууǣнмǣ бацǣуын.

Сырдон: Ǧмǣ йǣ цǣмǣй базондзынǣн ǣрлǣууǣн у, уый?

Хъомылгǣнǣг: Уыдзǣн дзы бǣрǣггǣнǣн. Сывǣллǣттǣ, равдисǣм-ма Сырдонǣн, цавǣр фǣндаджы бǣрǣггǣнǣнтǣ вǣййы ǣмǣ сǣ кǣм фенǣн ис, уый.

Сывǣллттǣ дзурыңы фǣндаджы бǣрǣггǣнǣнты тыххǣй ǣмǣ сǣ ǣвǣрыңы макетыл ǣмбǣлгǣ ран.

«Ǧрлǣууǣн»

«Арǣхстгай, сывǣллǣттǣ»

«Медицинон ǣххуысы бынат»

«Фистǣгǣй цǣуджыты переход»

«Велосипедыл цǣуын ǣмбǣлы»

«Велосипедыл цǣуын не 'мбǣлы»

«Фистǣгцǣуджытǣн цǣуыны бар нǣй»

«Машинǣты ǣрлǣууǣн бынат»

6. Дидактикон хъазт «Ссар хъǣугǣ дзырд».

(Дыууǣ рǣнхъǣй ǣ вǣрд сты «автобусы бандǣттǣ». Ис дзы шофыры бынат дǣр)

- Сабитæ, ныртæккæ мах цæудзыстæм автобусы. Автобусы мах чи стæ м? (*пассажиртæ, бæ лицæ ттæ*).

- Пассажиртæ транспорты сæхи куыд хъуамæ дарой? (*Кæрæдзи ма хъыгдарой, хъæрæй ма дзурой, хистæртæн бынат дæттой, се 'рлæууæн куы æрхæццæ уа, уæд аивæй ахизыны бар ракурой*).

- Иттæг раст! Уæдæ, цæуæм автобусы. Æз-иу райдайдзынæ н дзурын, сымах та мын мæ хъуыдыйад æ ххæ ст кæ нут:

Автобус æрлæууæнæй... ацыди.

Æмæ иннæ æрлæууæнмæ ... бацыди.

Ныр та къуыбырыл... ссыди.

Уый фæстæ къуыбырæй бынмæ ... æрцыди.

Мæнæ талынг тунелы ... бацыди.

Æмæ йæ иннæ фарс... рацыди.

Уалынмæ сындæггай нæ равдауæндонмæ... æрбацыди.

- Рахызтыстæм автобусæй. Ныр пассажиртæ нал стæм, фæлæ чи стæм? (*Фистæггæ й цæуджытæ*).

- Автобусæй куы рахизæм, уæд йæ кæцы фарс хъуамæ ацæуæм? (*Йæ фæстæ*).

- Цæмæн? (*Цæмæй цæугæ машинаетæ уынæм*).

- Уæдæ трамвайæн та йæ кæцы фарс æмбæлы ацæуын? (*Йæ разæй*).

- Цæмæн? (*Цæмæй, комкоммæ цы трамвай цæуы, уый уынæм*).

- Тынг хорз!

7. Дидактикон хъазт «Машинаæ æмæ хъæндил».

Экраныл æвдыст цæуы презентаци: хъæндил машинæйы алыварс зилы.

Хъомылгæнæг: «Кæм ис хъæндил?» Сабитæ нывтæм гæсгæ дзуапп дæттынц:

- *Хъæндил ис машинæйыл.*

- *Хъæндил ис машинæйы хуылфы.*

- *Хъæндил ис машинæйы бын.*

- *Хъæндил ис машинæйы фæстæ.*

- *Хъæндил ис машинæйы разæй.*

- *Хъæндил ис машинæйæн йæ рахиз фарс.*

- *Хъæндил ис машинæйæн йæ галуу фарс.*

8. Хатдзæг.

Хъомылгæнæг: Цæй, Сырдон, дæ зæрдыл бадардтай фæндагыл хи куыд дарын хъæуы, уый, бахъуыды кодтай уынджы цæуыны уагæвæрдтæ?

Сырдон: О, стыр бузныг, сывæллæттæ! Тынг мын баххуыс кодтат, ныр ницæмайуал фæтæрсдзынæн! Хорзæй баззайут!

Хъомылгæнæг: Фæндараст, Сырдон! Фæндæгтыл раст цу. Тагъд рæстæджы та дæм æнхъæлмæ кæсдзыстæм.

Сывæллæттæ дæр хæрзбон зæгъынц Сырдонæн.

Хъомылгæнæг: Мæ хæлæрттæ, мæнæн тынг фæцыди мæ зæрдæмæ нæ абоны балц. Сымахæн та?

- Цы фæцыд уæ зæрдæмæ æппæтæй тынгдæр?

- Цы бахъуыды кодтат æппæтæй хуыздæр?

- Уæдæ хæрзбон, нæ иннæ фембæлдмæ!

ФÆСУРОКТЫ КУЫСТ

Кцойты Маринæ,
АКЗУИ-йы хистæ р ахуыргæ нæ г

Методикон амынддзинæ дтæ ирон æвзаджы ахуыргæнджытæн æмæ скъолаты библиотекаеты кусджытæн

Методикон амынддзинæ дты нысан у скъоладзауты ирон фысджыты уацмыстæ кæ сынмæ разæ нгард кæ ныны мадзæлттæ сбæ рæ г кæ нын. Цæ ма й ацы куыст ахадгæ дæ р æ й æ м вæ рæ н хъуамæ хæ сса скъолайы библиотекæ йы кусæ г дæ р. Ахуыргæ нджытимæ иумæ цæ ттæ кæ нæ н ис алыхуызон мадзæ лттæ .

Ног ирон чиныджы фæзынды фæстæ скæнын чиныгкæсджыты конференци. Ардæм æрбахонын авторы (авторты), æхсæнадон кусджыты. Чиныгæн презентаци бацæ ттæ кæ нын.

Бакаст чиныджы фæдыл диспут саразын. Æрбахонын авторы, ныййарджыты, æхсæнадон кусджыты.

Райдайæн скъолайы ахуырдаутимæ куысты мадзæлттæ: «Ирон фысджытæ – сывæллæттæн». Ам: фембæлдтытæ автортимæ; бацæ ттæ кæ нын раныхæ стæ темæ йыл «Мæ уарзон чиныг».

Ранымад мадзæлттæм скъоладзаутæ цæттæ кæнынц иллюстрацитæ, уыдоны 'хсæн сбæрæг кæнынц хуыздæр; уацмыстæм гæсгæ кæнынц инсценировкатæ; мадзалы архайынмæ æрбахонын хъæ уы ныййарджыты дæр.

Библиотекæйы кусæ г ирон æ взаджы ахуыргæ нджытимæ иумæ æ рвылаз дæр хъуамæ цæ ттæ кæ на литературон-музыкалон изæ ртæ ахæ м тематикæ ма гæ сгæ : «Нæ хуыздæр чиныгкæсджытæ», «Не скъолайы ирон чингуытæ фылдæр чи кæсы», «Фæ зынд ног ирон чиныг» æмæ а.д.

Æрхъуыды кæнын хъæуы, фылдæр чи кæсы, уыцы скъоладзаутимæ хибарæй куыст кæнын мадзæлттæ. Зæ гъæ м, литературон къорд «Малусæг», драмон къорд, къорд «Зонды къуыбылойтæ » æмæ а.д. Семæ цæ ттæ кæ нæ н ис алыхуызон мадзæ лттæ , уадзын къулын газет, кæнын сфæлдыстадон куыст, æмæ а.д.

Æрвылаз дæр алы скъолайы хъуамæ уа «Ирон чиныджы бæрæгбон». Мадзал бацæттæ кæнæн ис 15 маймæ, ирон æвзаджы бонмæ. Мадзалмæ æ рбахонæ н ис ахуыргæ нæ н чингуыты авторты, нырыккон уарзондæ р

фысджыты, рауагъдадты кусджыты. Бæ рæ гбон скæ нæ н ис иннæ скъолаты библиотекæтимæ кæ нæ районы библиотекаимæ иумæ .

Библиотекайы кусæ г ирон æ взадзы ахуыргæ нджытимæ цæ ттæ кæ нынц викторинæ тæ темæ тæ м гæ стæ : «Ирон адæ мы мифологийы бастдзинад æ ндæ р адæ мты мифологиимæ », «Ирон адæ мон сфæ лдыстад»; «Дзæ уджыхъæ у: йæ равзæ рд æ мæ йæ абон», «Ирыстоны кæ мттæ »; «Нæ мыггаджы равзæ рд», «Нæ хъæ у» (йæ равзæ рды истори, кæ мæ й у сæ рыстыр нæ хъæ у); аразын тематикон изæ ртæ : «Фæллоу» (Хъайтмазты А., Дзесты К., Мамсыраты Д.; Коцойты А. «Сæгъ æмæ чиныг», фысджыты уацмыстæ й ист скъуыддзæ гтæ фæ ллойы темæ йыл, таурагътæ æ мæ æмбисæндтæ); «Фыдыбæ стæ , дæ уæ й зынаргъдæ р, адджындæ р нæ уыдис æ мæ нæ й» (Кочысаты М.) æ мæ æнд.

Ранымад темæ тæ й ахуыргæ нæ джы æ мæ библиотекæ йы кусæ джы разамындæ й скъоладзаутæ цæ ттæ кæ нынц докладтæ , презентацитæ , цыбыр раныхæ стæ , нывтæ æ мæ иллюстрацитæ ; ахуырдаутæ н бабар кæ нæ н ис викторинæ мæ фæ рстытæ баца ттæ кæ нын дæ р.

Ранымад мадзæ лттæ й иу у интеллектуалон хъазт «Зондабитæ » дæ р. Дæ лдæ р мыхуыр кæ нæ м ацы хъазты сценаритæ й иу, темæ : «Ирон адæ мон сфæ лдыстад». Хъазты фæ рстытæ баца ттæ кодта ирон æ вzag æ мæ литературæ йы ахуыргæ нæ г Хæ дзарæ гаты Аслан.

Библиотекайы куыст ирон æ вzag æ мæ литературæ йы ахуыргæ нæ гимæ æ мбастæ й куы цæ уа, уæ д фæ рæ вдздæ р уыдзæ н æ ппæ т ахуырадон-хъомыладон куыст дæ р.

Интеллектуалон хъазт «Зондабитæ»

Темæ «Ирон адæ мон сфæ лдыстад»

1-аг хæслæвæрд.

Амонæ г: Æртæ Нарты намысджын мыггæгтæй алкæцы дæр хайджын у йæхи миниуджытæй:

Алæггæтæ – кувæг, культон адæм; Æхсæртæгкæтæ – хæстон адæм; Борæтæ – амалджын адæм.

Алы командæйæн дæр хæсгонд уыд, цы мыггæгты ном хæссынц, уыдонæн гербтæ скæнын æмæ сын девизтæ ныфыссын.

Аивдæр, ахадгæдæр æмæ мидисджынждæр цы командæйæн разыной, уымæн нæ зынаргъ жюри бар ратдзæн Нарты фæткъуы бæласæй фæткъуы æртонын.

(Командæтæ æвдисынц, рагацау кæй бацæттæ кодтой, уыцы гербтæ; дзурынц сæ девизтæ).

2-аг хæслæвæрд.

Кадæг «Æхсар æмæ Æхсæртæджы райгуырды»-æй.

«Уæрхæгæн райгуырды дыууæ лæппуйы – фаззæттæ. Иу дзы райгуырдыс фыццаг кærкуасæнты, иннæ та – дыккаг кærкуасæнты...»

Фарст. Кærкуасæнтæ цал хатты вæййынц æмæ алы кærкуасæн дæр цы афоны вæййы?

Дзуапп. Кærкуасæнтæ вæййынц æртæ хатты:

фыццаг кærкуасæнты афон – æмбисæхсæвмæ хæстæг;

дыккаг кærкуасæнты афон – фæсæмбисæхсæвмæ хæстæг (2 сахатыл);

æртыккаг кærкуасæнты афон – райсомырдаем хæстæг (4 сахатыл).

3-аг хæслæвæрд.

Кадæг «Хæмыцы фырт Батрадз æмæ Деденæджы фырт

Арæхдзау»-мæ гæсгæ.

(Скъоладзаутæ цæсгæмттæм гæсгæ хъазтæ й æвдисынц цыбыр ныв)

Амонæ г: «Нарты хъæу, Нарты Уырызмæджы хæдзар, хæдзары æ фсин Нарты Сатана...Æхсæртæгкаты зæронд хæдзары цыдæртæ архайы. Чидæр æрбадзырдта кærты дуарæй. Дзурæгмæ рацыди Нарты Сатана.

Уазæг, æгас нæм цу!

Зæрдæрай фæу! Уæ лæгтæй ам ничи ис?

Нæй, фæлæ лæгты хæдзар ам ис; хорз дæ фендзыстæм, кæд дæ фæнды – фæздæгджын сихорæй, кæд дæ фæнды – æвæздæг сихорæй».

Фарст. Сымах та уазæджы бынаты Сатанайы ныхæстæ куыд бамбæрстаиккат: «Хорз дæ фендзыстæм кæнæ фæздæгджын сихорæй, кæна та – æвæздæг сихорæ й?»

Дзуапп.

–

–

вдæлы, уæд та, тагъд

ацæттæггæнæн кæмæн ис, ахæм хæринагæй).

4-æм хæслæвæрд.

Кадæг «Сослан æмæ Тары фырттæ»-м гæсгæ.

«Аивтыгътой Нарты галтæй æмæ дыууадæс цæдæй дойнаг дуртæ денджызы былмæ æрæфтауц кодтой, сæдæ цæдæй сæм суг æрластой...»

Фарст. Æ дæппæтæй цал галы арвыстой суг æмæ дойнаг дур ласынмæ?

Дзуапп. Суг æмæ дойнаг дур ласынмæ арвыстой 224 галы.

(Дыууæ галы уæрдоны ифтыгъдæй хуыйны «цæд»)

5-æм хæслæвæрд.

Кадæг «Сослан мæрдты бæсты»-мæ гæсгæ.

«Иу ран фæндаджы был усы кæлмæрзæн æмæ лæджы худ хæцынц хъæбысæй. Куы сæ иу фæбынæй вæййы, куы – сæ иннæ. Бирæ фæхæцыдысты, стæй æппынфæстаг, фæрсæй-фæрстæм æрлæууыдысты фæндагыл...»

Фарст. Цы амонь ацы ныв?

Дзуапп. Ацы ныв амонь уый, æмæ æрлаудзæн ахæм рæстæг, нæлгоймаг æмæ сылгоймаг æмбартæ кæй суыдзысты, нæлгоймаджы сæрыл кæй нал уыдзæн хъуыддаг.

6-æм хæслæвæрд.

Кадæг «Батрадзы райгуырды»-мæ гæсгæ.

«Гъе, уæ хуыздæр амæла, Нарт! Сæ кæстæртæ сæ хистæрты нæмынц, сæ хистæртæ та сæ устыты семæ хæссынц. Кæм бадæм, Нарты зæрæдтæ, – ай лæгты Ныхас у, æви устыты Ныхас?»

Фарст. Ацы уайдзæф цы персонаж ракодта Нарты хистæртæн, уымæн йæ ном цы хуыйны? Стæй зæгъут, цæй тыххæй ракодта ацы уайдзæф?

Дзуапп. Нарты хистæртæн бауайдзæф кодта сæ фыдбылыз Сырдон, Хæмыц йæ ус Быценоны йæ дзыппы Нарты стыр Ныхасмæ кæй бахаста, уый фæдыл.

7-æм хæслæвæрд.

Фæндырдзæгъдджыты ерыс.

Кадджыты аккаг нæ ирон намысджын фæндыр. Бауырнæд уæ, йæ зæлтæ æгомьг айнаг къæдзæхы дæр базмæлын кæндзысты, удгоймаг миниуджытæй йæ фæхайджын кæндзысты.

рыгон фæндырдзæгъдджытæм.

(Жюрийы уæнгтæ аргъ кæнынц командæты архайджытæн).

8-æм хæслæвæрд.

Кадæг «Æхсар æмæ Æхсæртæджы райгуырды»-мæ гæсгæ.

«Æхсар æмæ Æхсæртæг бон рæзыдысты уылынг, æхсæв та – уыдисны».

Фарст. Цы дæргътæ амоньнц уылынг æмæ уыдисны?

Дзуапп. Къухы æнгуылдзтæ куы ахæлиу кæ на, уæд стыр æнгуылдзæй амонæн æнгуы

хсæн цы дæргъ ис, уый.

9-æм хæслæвæрд.

Кадæг «Сослан Бедухайы куд æрхаста»-мæ гæсгæ.

«Алæгатæ рахастой Нарты цыппæрхъусыг Уацамонгæ ронгæй йæ тæккæ дзагæй æмæ загътой: «Уацамонгæ йæ сæрыл чи сæвæра æмæ афтæмæй чи скафа æнæ акалгæйæ, хуыздæр кафæг уый уыдзæнис...»

Фарст. Нарты Уацамонгæйæн йæ миниуæг цæй мидæг уыдис?

Дзуапп. Уацамонгæ ма ноджыдæр хуыдтой Амонæг, Нæрамонгæ. Нарты диссаджы зондджын къус, хъæбатырты кæхц. Уыдис æм ахæм миниуæг, æмæ-иу стыр хæстон сгуыхтдзинæдтæ чи равдыстаид, стæй йæ хæстон сгуыхтдзинæдты тыххæй æрмæстдæр æцагтæ чи радзырдтаид, уымæ-иу йæхæдæг йæхи æгъдауæй бацыди: иннæтæй йæ къухы никамæн æфтыд Уацамонгæйæ бануазын.

10-æм хæслæвæрд.

(Амонæг хызынæй сисы «цъиу» æмæ хуымæллæг)

хсән?

Дзуап. Нарты кадджытæм гæсгæ сырдонцыу æмæ хуымæллæджы руаджы Сатана сфæлдыста бæгæны.

Уый афтæ уыди. Сырдонцыу хуымæллæджы мæцкьорæй фæрасыг æмæ æрхаудта зæхмæ, мæлгæ нæ акодта, афтæмæй. Ацы ныв федта Уырымæг æмæ йæ Сатанайæн радзырдта. Уыйадыл Сатана зады нæмгуытæй æмæ хуымæллæгæй бæгæны сфыхта.

11-æм хæслæвæрд.

Фарст. Куыд æгъдауæй-иу базыдта Сатана йæ бинойнæгтæ Уырымæг æмæ Сослан мæстджын кæй уыдысты, уый?

Дзуап. Уырымæг кæнæ-иу Сослан мæстджын куы уыдысты, уæд-иу цы бандæттыл бадтысты уыдон кæнæ къæс-къæс кодтой, кæнæ та-иу ныммур сты.

12-æм хæслæвæрд.

Кадаг «Батрадз Хызы фидар куыд басаста»-мæ гæсгæ.

«Æрæмбырд сты Нарт æмæ афсад кодтой Хызы фидармæ. Æртыхстысты фидары алыварс æмæ йыл хæцын байдыдтой, фæлæ йæ басæттын сæ бон нæ баци...

Уæд Сатана æртæ мыдамæсты ракодта, Кувæн кьуыпмæ рауади æмæ кувы:

«Хуыцаутты Хуыцау, мæхи Хуыцау! Кæд мæ истæмæн рафæлдыстай, нæныййаргæ фырт уæларв зæдтæ æ мæ дауджытимæ тæрхоны бады, æмæ ныртæккæ ам цы фесты, уый ракæн».

Фарст. нæныййаргæ фырт?

Дзуап. Уæларвты зæдтæ æмæ дауджытимæ тæрхоны чи бады, уыцы лæппуйы ном хуыйны Батрадз.

13-æм хæслæвæрд

Командæтæн хæсгонд уыд кадаг «Батрадз Хызы фидар куыд басаста» бакæ сын, æмæ дзы сæ зæрдæмæ цы эпизод фæцыд, уымæ гæсгæ иллюстраци скæнын.

(Жюрийы уæнгтæ аргъ кæнынц иллюстрацитæн)

14-æм хæслæвæрд.

Кадаг «Сослан мæрдты бæсты»-мæ гæсгæ.

Сослан мæрдты бæсты уæвгæйæ цы диссæгтæ федта, уыдонæй иу цы амонь, уый хъуамæ бамбарын кæнат:

«Иу ран сакъадахмæ доны сæрты ис хид арæзт, растæндæр карды комы хуызæн. Сакъадахы та айчы хъузджы мидаг бады зæронд лæг...»

Фарст. Куыд уæм кæсы, цы амонь ацы ныв, цæуыл дзураг у?

Дзуапп. Айчы хъузджы мидæг цы зæронд лæг бады, уый йæ цæргæ-цæрæнбонты уæлæуыл иунагæй царди, – нæ йын æмбал уыди, нæ – хæлар; бæрæгбонæй, къаты бонæй нæ зыдта, уазæг цию, уый;

рвиты...

15-æм хæславæрд.

Фарст. Уæ зæрдыл ма æрлæууын кæнут, Нарты фидиуæг-иу куыд сидтис иумæйаг куывдмæ, науæд иумæйаг æмбырдмæ, уый.

Дзуапп. О, Нарт! Йæ бон цæуын кæмæн у, уый цæугæ ракæнæд, йæ бон цæуын кæмæн нæу, уый та хæсгæ ракæнут!

16-æм хæславæрд.

Кадæг «Сослан Бедухайы куыд æрхаста»-мæ гæсгæ.

-

-

-

вæрыс?

Кæд мæ ды амбулай, Хызы фырт, уæд æз та ратдзынæн дæуæн мæ номдзыд Церечы згъæр æмæ Бидасы тахъа, стæй мæ цирхъ, - загъта Сослан.

Фарст. Цæмæн сты номдзыд Церечы згъæр æмæ Бидасы тахъа? Цæмæн хъæугæ уыдысты?

Дзуапп. Бидасы тахъа Нарты кадджытæм гæсгæ у номдзыд Бидасы згъæр худ. Хæсты коймæ-иу йæхæдæг абадти хæстоны сæрыл, æмæ-иу уыцы лæджы кард нал карста, фат дзы нал хызти.

Церечы згъæр – номдзыд Церечы згъæр хæдон (панцирь). Хæсты коймæ-иу йæхæдæг хæстоны уæлæ фестад, æмæ-иу æй уæд кард нал карста, фат дзы нал хызти...

17-æм хæславæрд.

Сæууаимæ баст кадджытæм гæсгæ.

Амонæ г: Борæтæ авд азы фæллоу фембырд кодтой сæ зæронд мæрдтæн кады хист скæнынæн. Хисты бонмæ ма æртæ азы куы уыди, уæд фидиуæг ныхъхъæр кæнын кодтой: «Борæтæ æртæ азы фæстæ хист кæнынц сæ зæронд мæрдтæн, æмæ алчи йæ дугъон бæхмæ куыд базаила; дугъ та уыдзæн Ахъ-денджыз æмæ Хъара денджызы астау сакъадахæй Нарты хъазæн фæзмæ!»

Фарст. Зæгъут-ма, уæдæ, Нарты хъал фæсивæд, ныртæккæ ирон æвзаджы куыд хонынц Ахъ-денджыз, куыд хонынц Хъара денджыз?

Дзуапп. Ныртæккæ Ахъ-денджыз хонынц Хъаспийы денджыз, Хъара денджыз та – Сау денджыз.

18-æм хæславæрд.

Кадæг «Нарты æмбырд (кæнæ Нарт чи хуыздæрыл куыд дзырдтой)»-мæ гæсгæ.

- Æртыккаг тын Нарты хистæртæ саккаг кодтой, сылгоймаджы тыххæй æгъдауджындæр чи разына нæ фæсивæдæй, фылдæр чи ныббара йæ сылгоймагæн, уымæн, - загъта та Уырымæг.

- Никæмæ йæ ауадздынæн ацы хæзна дæр, - загъта та ноджы Хæмыц.

- Адæмæн æмбисонд куы фæци дæ хъох-дæндаг; быруйы хуынчъытыл куы бырыдтæ ды искай устытæм; дæхи ус – Быценты чызджы дæ дзыппы куы хастай, уæд уый зæгъын та куыд бахъæцыд дæ цæсгом, - загътой та Нарт.

Фарст. Хæмыщæн бафидис чындæуыд: «Адæмæн æмбисонд куы фæцис дæ хъох-дæндаг». Уыцы дæндагæн цæй мидæг уыди йæ æмбисонд?

Дзуапп. Архъызы дæндаг, кæнæ хъох-дæндаг, Хæмыцы дæндаг; Ахæм дæндаг кæй комы уыдаид, уымæн йæ фæндоныл «нæ», никæцы сылгоймаг загътаид.

19-æм хæслæвæрд.

Дзаболаты Хазбийы æмдзæвгæ «Уырызмæг»-мæ гæсгæ.

- Рæвдздæр, рæвдздæр кæн, Сатана!

Æз цæуын фæстаг ыстæры.

Ехх, мæ зæронды заман ма

Бахъуыдтæн нæртон кæстæры!

- Нарт разæгъды Уырызмæг!

взарынц тæрхонæн,

Уæд ныр цавæрдæр хъуымыздзых

Дæу æмхæтæгæн куыд хоны?!

- Ма тæрс фæгадæй мæ сæрæн,

Рæвдздæр, мауал кæс æрхуымæй, -

Аргъ куы нæ кæнай кæстæрæн,

Уæд æгъдау домæн нæй уымæй!

Фарст. Сатана хъуымыздзых лæппу кæй хоны, уый Уырызмæджы цæмæн бацагуырда æмхæтæгæн?

Дзуапп. Уыцы лæппу уыдис Уырызмæджы æнæном лæппу, Донбеттырты хæдзары æнæбары кæй амардта, уый. Лæппу мæрдты бæсты Барастырæй ракуырда йæхи, цæмæй Нарты Уырызмæджы фæхона йемæ хæтæнты, æмæ хæтæнтæй цы фос æрбатæрой, уыдонæй йын иуæй Уырызмæг афæдзы хист скæна.

20-æм хæслæвæрд.

Сырдоны циклмæ гæсгæ.

Амонæ г: Хъазæн æмæ худæн бонтæй хайджын ут, нæ зынаргъ фæсивæд! Куыд зонут, афтæмæй Нарты кадджыты эпикон персонаж Сырдон уыд арвы хин æмæ зæххы кæлæн. Уымæ гæсгæ раст уыдзæн, абон ын йæ ном куы ссарæм, уæд.

ппæты дæр.

Сырдоны цыргъ ныхас æмæ юмор æмбисæндты баззад. Уымæ гæсгæ æртæ командæйæн дæр бар ис Сырдоны бафæзмын хъазæн æмæ худæн ныхасæй. Табуафси, командæты архайджытæ, равдисут уæ дæсныад. Сырдоны ерысмæ уæ хонæм!

(Командæты архайджытæй фæйнаæ иуы Сырдоны дарæсы æвдисынц алыхуызон нывтæ: чи йын кæсы йæ монолог, чи йын æвдисы йæ дæснийад фæндырæй цæгъдынаæй æмæ а.д.).

21-æм хæслæвæрд.

Кафджыты ерыс.

Амонæ г: Зындгонд французæг балетмейстер Серж Лифарь фыста:

«Цы федтон æз! Гениалон кафт! Хуыцæутты кафт. Æрмæст уыцы иу кафты руаджы æз б

ппæтæй хъæздыгдæр хореографион культурæ æнæхъæн дунейы...»

Ехх, æвæдза, æцæгæйдæр, нæ лæппутæ æмæ нæ чызджытæ куы ракафынц, уæд сæм хæххон цæргæстæ æмæ денджызы хъазтæ кæд нæ бахæлæг кæнынц!

Ма бавгъау кæнут, уæдæ, Нарты фæсивæд, уæ фæлгонцджын кафт, æмæ нын нæ зæрдæтæ срухс кæнут.

Хонæм уæ кафыны ерысмæ!

(Командæтæ æвдисынц сæ дæснийад «Симд» кафынæ й).

ДИДАКТИКОН Æ РМÆ Г УРОКМÆ

Солтаны Джульетæ, Томайты Зæлинæ
АКЗУИ-йы хистæ р ахуыргæ нæ джытæ ,
Хозиты Эльвирæ, АКЗУИ-йы хистæ р методист

Уæ лæ мхасæ н æ рмæ г ирон æ взаджы уроктæ м

Ныхасы темæ : «Райгуырæ н бæ стæ »

Текст аив бакæ сут.

Цæмæн æй уарзын æз мæ Фыдыбæстæ?

Цæмæн æй уарзын æз мæ Фыдыбæстæ? Цæмæн?

Рæсугъд у Ирыстон. Бæрзондæй фæлгæсынц рухс цæстæй æнусы цытитæ. Ныгъуылынц хæхты цъуппытæ кæмдæр арвы цъæхы. Фидарæй лæууынц фæрсæй-фæрстæм рагон къæдзæхтæ. Сæ астæу арф ацыдысты кæмттæ. Æрттивынц ранæй-ран къултæ зæлдаг кæрдæгæй, зилы сыл фæлмæн фæзылдæй æврагъы уддзæф. Далæ комы нарагæй хъуысы уæлаæмæ доны хъæлаба, цыма хъал кæны йæ хъæрæй хæххон хъæутæ, къулты дæлбазыр сидæртау чи бабукъ.

Рæсугъд у Ирыстон...Зæрдæ йæм фехсайы, зæрдæ йæм фæласы йæхи.
(Гæдиаты Ц.)

1.Цавæр дзуапп дæтты фыссæг тексты сæргондæн? Цавæр дзуапп ма йын ис раттæн? Цæмæн ма уарзы лæг йæ Фыдыбæстæ?

2.Сбæрæг кæнут дыккаг абзацы хъуыдыйæдты бастдзинады хуыз.Бастдзинады мадзæлттæ бацамонут. Зæгъут, цавæр у дзырдты рæнхъæвæрды нысаниуæг тексты?

2. Æмдзæвгæ аив бакæсут. Сбæрæг ын кæнут йæ сæйраг хъуыды.
Лæгæн зынаргъ куыннаæ вайыныц
Йæ бинонтæ, йæ мад!
Лæгæн зынаргъ куыннаæ вайы

Йæ рæзгæ бонты цард!
 Фæлæ уæддæр, ныййарæг зæхх,
 Дæуæн æмбал кæм и!
 Дæуæй зæрдæйæн адджындæр,
 Зæгъ-ма мын, чи у, чи?
 Нæ урс хæхтæ, нæ тар хъæдтæ,
 Нæ хъал дæтты хъæлæс,
 Нæ зад хуымтæ, нæ быдыртæ,
 Нæ дидинаæгджын фæз,
 Кæм хъазыдтæн æз сабийæ,
 Кæм рæзыдтæн æдас, -
 Мыггагмæ дæр сымахимæ
 Мæ зæрдæ баст у, баст.
 Нæ фыдæлтæ сæ хъарм тугæй
 Дæу балхæдтой, мæ зæхх.
 Нæ бæркадджын фæллоуæ дæ
 Ысбуц кодтам дзæбæх.
 Ды дæ мæ цин, мæ цардамонд,
 Фыдыбæстæ, дæуæй
 Мæнæн зынаргъдæр, адджындæр
 Нæ уыдис æмæ нæй.
 Æрмæст дæ кой, дæ буц ном дæр
 Ыстыр ныфс у лæгæн.
 У раст дæ сыгъдæг уæлдаф дæр
 Æвдадзы хос мæнæн.
 Æмæ дæ никуы ратдзынæн
 Ызнагæн, зон уый ды,
 Фæлтау мæлæт ыссардзынæн
 Дæ сæрвæлтау хæсты!
 (Кочысаты М.)

1. Цавæр æнкъарæнтæ уæм сæвзæрын кодта æмдзæвгæ?
2. Уацмысы рæнхъытæй кæцытæ дзурынц, поэт йæ райгуыраен бæстæ æнакæрон уарзтæй кæй уарзы, ууыл?
3. Цавæр у æмдзæвгæйы текст йæ хуызмæ гæсгæ (таурæгъон, æрфыст, хъуыды-тæрхон)? Ссарут тексты æрфысты элементтæ, рафыссут сæ.
4. Цал вазыгджын синтаксисон иуæгыл (микротемайыл) адих кæнæн ис æмдзæвгæ?
5. Сбæрæг кæнут хъуыдыйæдты бастдзинады хуыз тексты мидаг.
6. Тексты ссарут аивгæнæн мадзæлттæ: риторикон-фарстон хъуыдыйæдтæ, фæлхатонтæ, сидæнтæ, æмхуызон уæнгтæ, эпитеттæ, абарстытæ, олицетворенитæ æмæ а.д. Зæгъут, куыд æххуыс сты уацмысы сæйраг хъуыды раргом кæнынæн.

7. Рафыссут ставддæрæй фыст дзырдтæ, дзырды хæйттæм гæсгæ сæ равзарут.

8. Цавæр орфограммæтæ æмбæлы фылдæр тексты? Орфограммæтæм гæсгæ текстæй рафыссут дзырдты къордтæ.

9. Бацамонут æрхæцæн нысæнтты æвæрд. Куыд æххуыс сты авторы æнкъарæнтæ рагом кæнынæн?

3. Бакæсут алы адæмты æмбисæндтæ райгуырæн бæстæйы тыххæй, рагом сын кæнут сæ хъуыды. Зæгъут, цы сæм ис иумæйагæй.

Райгуырæн бæстæ у æппæт ныййарджыты мад (уырыссаг).

Райгуырæн бæстæ кæцыфæнды æндæр бæстæйæ дæр зыныргъдæр у (башкираг).

Райгуырæн бæстæ-мадæн ницæуыл ис баивæн (уырыссаг).

Райгуырæн бæстæйæн йæ зымаг дæр лæгæн æхсызгон ваййы (литвайаг).

Райгуырæн бæстæм уарзондзинад у адæймаджы иууыл стыр дæр хорздзинад (гуырдзиаг).

Æнæ цæстæй фæцæрæн ис, æнæ Райгуырæн бæстæ нæй цæрæн (азербайджайнаг).

Райгуырæн къуым - ныййарæг мад, æцæгæлон зæхх та – дыккаг мад (молдовиаг).

Йæ Райгуырæн бæстæйы чи нæ цæры, уый царды ад нæ зоны (ирон).

4. Диалог цæсгæмттæм гæсгæ бакæсут.

- Хуыцауыстæн, Тембол, нал дæ базыдтаин – ирон хуызæй дæм ницыуал ис!

- Æз дæр дæ нал базыдтаин, хуыцауыстæн, Саукуыдз – къаролы хуызæн сдæ! Кæм æрбынат кодтай?

- Африкæйы, Трансвалы... Зæххытæ дзы балхæдтон, хæдзар дзы самадтон.

- Уæдæ ды дæр мæнау фыдыбæстæ ферох кодтай... Æз та Америкайы æрбынат кодтон...

- Фыдыбæстæ нæ зæгъыс? Дæ гуыбын хуыздæр кæм дзаг кæнай, уый дын фыдыбæстæ... (Коцойты А.)

- Цавæ р хъуыдытæ уæ м сæ взæ рд текстмæ гæ сгæ ?

5. Бакæсут Къадзаты Станиславы æмдзæвгæ. Сбæрæг ын кæнут йæ сæйраг хъуыды.

Нал ис мæ фыд, фæлæ ис Фыдыбæстæ!
Нал ис мæ мад, фæлæ ис мадæлон æвзаг!
Æмæ искуы мах куынауал уæм,
Уæддæр-иу уæнт нæ кæстæртæн,
Нæ кæстæртæн мыггагмæ
Фыдызæхх æмæ мадæлон æвзаг.

- Ахъуыды кæнут, цæмæн бæттынц мадæлон æвзаг мадимæ,
райгуырæн бæстæта – фыды номимæ? Уæ хъуыды ныффыссут дыууæ
вазыгджын синтаксисон иуæгæй арæзт абзацы хуызы. Хъуыдыйæдтæ
кæрæдзиуыл бæттут цæгон бастдзинадæй.

6. Лæвæрд райдайæнмæ гæсгæ ныффыссут текст-тæрхон.

Рæсугъд у цард, фæлæ цардæй рæсугъддæр æмæ тыхджындæр та у
Райгуырæн бæстæ.

Эпиграфæн спайда кæнут Плиты Грисы æмдзæвгæйæ ист рæнхъытæй:
«Зæххыл рæсугъд цæрынæн фидар
Дыууæ стыр ныфсы ис лæгæн:
Фыдыбæстæ æмæ сæрибар, -
Циу цард æнæ сымах? – Ингæн». (П.Г.)

7. Æ мдзæ вгæ аив кæ сын сахуыр кæ нут.

Рай мын, Ир !

Рай мын, Ир, ды йе скаст дæ поэтæн!
Бантысæнт дæ рухс фæндтæ фæрнæй!
Кæд дæу тыххæй бирæ зынтæ федтон,
Æз уæддæр сæрыстыр дæн дæуæй.

фхæрды -

Уый мæнæн æппæлдæй уæлдай нæу;
Ды лæгæн мыггагмæ дæ йæ зæрды,
Уырдыгæй йын ничи скъахдзæн дæу.

Уарзын æз æппæт дзыллæты бирæ,
Нуарджын къухтæй чи кæны фæллоу,
Афтæмæй мæхи ныййарæг Ирæн

Иу ран дæр нæ рох кæнын йæ кой. (Плиты Г.)

Ныхасы темæ : «Æмбалдзинад»

1. Æмбал

Дзырд æмбал арæзт у дыууæ хайæ: æм-бал. Амоны «иумæ».

Дзырды дыккаг хай «бал» ныр дæр ма не 'взаджы ис. Амоны къорд. Зæгъæм, бал-бирæгътæ.

Нæ рагон фыдæлтæ хæстон адæм уыдысты æмæ уыдонмæ «бал» амыдта «хæстон къорд». Сæ разамонаг та хуынди «балон». Иннæтæ уыдысты «æмбæлтæ».

Дзырд «бал»-æй равзæрд ног дзырд «балц». Нæ фыдæлтæм - алантæм -уыди лæджы ном Æмбал.

Ирыстоны ныртæккæ дæр ис мыггаг Æмбалтæ.
(Агънаты Æхсармæ гæсгæ)

2. Æмгар

Æдзухдæр стыр кад уыдис хорз æмгар , æрдхорд æмæ æмбалæн. Стыр кад сын ис абон дæр адæймаджы царды. Сымахæй алчи дæр тырны бирæ хорз æмгæрттæ йын куы уайд, йæхи дæр ын хорз æмгар куы хониккой, уымæ.

Дзырд «æмгар» арæзт у дыууæ хайæ : æм æмæ кар-æй. Æм не 'взаджы рагон разæфтуан у .

Дзырд «кар» цы амоны, уый уæхæдæг дæр хъуамæ зонат, уымæн æмæ дзы арæх пайда кæнæм. Зæгъæм, цы кары дæ, уыцы митæ кæн. Дæ карæнæй æз хосдзау цыдтæн æмæ а.д.

(Агънаты Æхсармæ гæсгæ)

3. Æрдхорд

Мивдисæг ард хæрын баст у бæлвырд архайдимæ: дыууæ адæймаджы-иу кæрæдзийæ æфсымæртæ куы загътой, уæд-иу бахордтой сыджыт кæнæ æндæр исты. Уыцы æгъдау ис Нарты кадджыты дæр: Батрадз сыджытæй ард хæры æмæ йæ дзыхы сыджыты къæртт баппары. Ард хæрыны æгъдау уыди скифтæм дæр.

Мивдисæг ард хæрын -æй равзæрдысты æрдхорд æмæ æрдхæрæн. Зæгъæм, æрдхордæн мын бæззыс, æрдхæрæны лæвар æмæ а.д.

(Агънаты Æхсармæ гæсгæ).

Æмбисæндтæ æмбалдзинады тыххæй:

1. Хур уæлдæф хъарм кæны, хæлардзинад та - зæрдæ.

2. Бæхы хæрды базонынц, æрдхорды та - зындзинады.

3.Æцæг хæлар уый у, дæ хъæндзинаедтæ дын дæхицæн чи дзуры, дæ хорздзинаедтæ та - адæмæн.

Æмбисæндтæ хæлардзинады тыххæй:

-Иунагæй хох дæр нæ цæры - къуырма, мадзура у æмæ фæстагмæ нызгъæлæн вæййы (ирон).

-Хъæмпыхал фуйæ аскъуыны, фæлæ хъæмпыхæлттæй быд ставд бæндæн къамбецы цæд дæр нæ аскъуындзæн (ирон).

-Æхсæны мæсыгæн йæ бындар фидар у (ирон).

-Æрдхорд æмбæлттæ æфсад сты (ирон).

-Адæмты хæлардзинад зынаргъ кæмæн у, уый знаджы цæвы (уырыссаг).

-Уарзт æмæ хæлардзинад амонд хæссынц (белоруссаг).

-Хæзнатæй æмбырд кæнын хæлардзинад хъахъхъæнын хуыздæр у (тувинаг).

-Æвзæр лæгимæ куы схæлар уай, - фæхудианг уыдзынæ, хорз лæгимæ куы схæлар уай, уæд дæ хъуыддаг ацæудзæн (тæтæйраг).

-Кæсагæн æнæ донæй нæй цæрæн, адæймагæн та æнæ хæларæй (эвенкаг).

Нарты кадджытæй:

1.-Рацыдтæн уырдыгæй. Кæсын, æмæ иу обауыл фыцы пæлхъпæлхъæй фæрсæй-фæрстæм æртæ цæдждинаджы, сæ быны саджы сыкъатæй цырын арт. Дыууæ кæройнаг аджы кæрæдзимæ æппарынц дзидзатæ армгай æмæ агъдгай, астæуккагмæ дзы басы цъыртт дæр нæ хауы - сурæй сыр-сыр кæны. Уый та цæмæн афтæ у? - бафарста Сослан.

-Диссаг дæм ма кæсæд уый дæр. Уый та уый амонь, æмæ ахæм рæстæг æркæндзæн, æмæ æцæгæлон адæмтæ кæрæдзимæ æфсымæрæй æнгомдæр суыдзысты, алы мыггæгтæ æфсымæртау хæларæй цæрдзысты, æрвадæлтæй лымæндæр бауыдзысты.

(Нарты кадджытæй)

2.Уырдыгæй рацыдтæн. Иу ран сакъадахмæ доны сæрты ис хид арæзт, растæндæр карды комы хуызæн, сакъадахы та айчы хъузджы мидаг бады зæронд лæг.

-Уый та йæ цæргæ-цæрæнбонты уæлæуыл иунагæй царди - нæ йын æмбал уыди, нæ - хæлар; бæрæгбонæй, къаты бонæй нæ зыдта, уазæг циу, уый. Ныр ам, мæрдты бæсты дæр, иунагæй йæ бонтæ 'рвиты,- загъта йын Бедуха.

Ныхасы темæ : «Æ рдз»

1. Тексттæ бакæсут. Зæгъут, кæрæдзийæ цæмæй хицæн кæнынц. Иумæйагæй та сæм цы ис?

Дыккаг тексты хъуыдыйæдтæ æрхæцæн нысæнттæй фæхицæн кæнут.

1). Фæззæг æнæнцой ваййынц алы цæрагойтæ. Æхсæрджытæ æмæ мыстытæ сæхицæн зымæгмæ фембырд кæнынц хæринаг. Æрсытæ, рувæстæ æмæ иннæтæ фæхæссынц сæ хуыккæмттæм фæлмæн хос, фæсал. Иу дзырдæй, сырдатæ сæхи фæцæттæ кæнынц зымæгмæ. (Мамсыраты Д.)

- Лæмбынаг æркæсут тексты арæзтмæ. Цавæр у фыццаг æмæ фæстаг хъуыдыйæдты нысаниуæг тексты?

2). Ралæууыд фæззæг хъæды бæлæсты сыфтæртæ алыхуызон сæрттывтой æмæ дзы цы хуызæттæ нæ уыдис цæстытæ сæм кæм лæууыдысты æрмæст ма цъæх-цъæхид дардта хъæды астауай нæзыты къох.

2. Текст бакæсут. Фыццаг абзацы хъуыдыйæдтæй кæцытæн ис сæ бынæттæ аивæн? Цавæр бастдзинадæй иугонд (баст) сты?

Тæхынц хърихъуппытæ.

Тæхынц та хърихъуппытæ, тæхынц. Фæззæг. Лæмæгъ хур æрдæгцъындæй фæлгæсы зæхмæ. Кæцæйдæр райхъуысти хърихъуппытæ уасын. Æз сæ агурын арвыл. Ссардтон сæ. Мæргъты дыууæ халы баиу сты, цыргъ цуркау, æмæ уæззаугай тæхынц. Сæ фæстæ ма ноджыдæр иу бал...

Бæрæг у, тынг кæй бафæлладысты. Фæлæ уæддæр сæ базыртæй гæрдынц уæлдæф. Тæхынц размæ. Хуссармæ. Æнкъардæй, æрхæндагæй уасынц.

Хърихъуппытæ, хърихъуппытæ! Узалæй фæлидзут хъарм бæстæмæ. Фæлæ уæддæр цы зæрдæйæ тæхут алы аз уæ райгуыраен бæстæй, цы зæрдæйæ? (Хъарадзауты Ю.)

*Цурк – клин

*Гæрдын – лæгæрдынц, размæ тындзын

- Тексты ссарут цæгон бастдзинадæй баст хъуыдыйæдтæ. Цавæр дзырдты фæрцы баст сты кæрæдзиуыл?

- Банысангонд дзырдтæм тексты синонимтæ ссарут.

Лавæрд райдайæн æмæ кæронмæ гæсгæ текст баххæст кæнут.
Хъуыдыйæдтæ бæттут параллелон бастдзинадæй.

Чи куыд цæттæ кæны йæхи зымæгмæ?

Иу фæззыгон бон хъæды стыр тулдзы бын æрæмбырд сты цæрагойтæ: арс, бирагъ, æхсарæг, уызын, рувас æмæ тæрхъус. Бадынц æмæ ныхас кæнынц, чи куыд цæттæ кæны йæхи зымæгмæ.

Бирагъ æмæ рувас ницы загътой. Уыдон сæхи нæ бацæттæ кодтой зымæгмæ. Давынаен амал кæнгæйæ, стонгæй фæндагтыл разил-базил кæндзысты.

Дзырдтæ спайда кæнынаен: хуыкком, æнахъæн зымæг; радзырдта, æхсæртæ, мæра; хуынкъ, зокъотæ, дыргътæ; йæ хъус аныхта, хъуын ивын, миты хуызæн урс, ничи фендзæн.

4. Текст бакæсгæйæ, цæстытыл ауайынц цавæрдæр фæлгонцтæ, адæймагмæ сæвзæрынц алыхуызон æнкъарæнтæ.

Бакæсут тексттæ. Баххæст кæнут таблицæ, цы æнкъарæнтæ уæм сæвзæрд, уæ хъустыл æмæ уæ цæстытыл цы ауад, уыдон æргомгæнæг дзырдтæй.

	Фæззæг
æ Хуызт	
æ Зæлтæ	
æ Тæфт	
æ Æнкъа рæнтæ, зæрдæйы уаг	

ФÆЗЗÆГ

1) Хъæд йæ бур сыфтæр ызгъалы,
Хъæды булæмæргъ ныхъхъус (Кочысаты М.).

2) Æркарстам, æрластам
Нæ хортæ, нæ хос... (Къоста)

3) Фæззæг ралæууыд йæ рады,
Бон æнкъардхуызæй кæсы,

Дымгæ сау мигътæ цæгатай
Хуссармæ хæссы (Нигер).

4)
Фæззæджы къæсæрыл.

Нал у сæрд йæ сæрæн –
Бурниз ыл фæзынд.
Фæззæджы къæсæрыл
Зæрдæйæн фæзын.

Бурдзалыг бæлæстæ
Хус сыр-сыр кæнынц.
Уазалæй фæхъæстæ
Худгæ хуры зынг.

Цъырцъыраг йæ зардæй
Нал нывæнды тын,
Хорз æфсинау дыргъдон
Равæрдта йæ фынг (Къадзаты С.).

5) Фæззæг, хъулон-мулон хилджын фæззæг æрбалæууыд Мæсгуыты бæстæйы дуармæ хæлары уазæгæй. Бур-бурид бурæй æрттивынц кæрдинаг хуымтæ, фæмаекъуылджын сты угæрдæнтæ. Хъæд фæхъулонтæ ис алыхуызон ахорæнтæй. Бæрзонд хæхтæ нал дасынц сæ хил æмæ æруагътой сæ урс зачъетæ сæ уæрæх риутæм – бæрзонд фæтæнтæм. Зачъе-мит æрвылбон даргъай-даргъдæр кæны, стæй иу бон бамбæрздзæн æппæт Мæсгуыты бæстæйы буар.

(Беджызаты Ч.)

6) Уыдис æрæгвæззæг. Адæм сæ фæззыгон куыст фесты æфснайд. Аивгъуыдта хуызивæн бон. Кæрдæг бур-бурид афæлдæхт æмæ æрбаруад, сыфтæр азгъæлди, æмæ хъæд бæгънæгæй баззади. Цъæх мигъ йæхи нал иста уæлæмæ кæмттæй. Æрæввахс сты зымæджы æнкъард бонтæ.

(Таурæгъай)

7) Фæззæг йемæ райста иууыл рæсугъдæр æмæ хуызджындæр ахорæнтæ æмæ ацыдис хъæдмæ. Ныв кæнын райдыдта. Бæрзыты æмæ тæгæрбæлæсты сахуырста бур ахорæнæй. Сырхфарс фæткъуыйау ссырх кодта гæдыбæласы сыфтæртæ. Гæдыбæлæсты къохыл цыма арт бандзæрстæуыд, уыйау сырх хъулон систы.

Бәләстә әмә кьутәрти иууылдәр сахуырста фәззәг. Кәуыл бур фәлыст скодта, кәуыл та сырх. Әрмәст нә бавнәлдта наз әмә нәзымә. Уыдон сә цьәх фәлысты базадысты.

Уый фәстә фәззәг арастис быдырмә әмә уыгәрәнтәм. Бафснайдта быдыры сыгзәрин әфсирты. Уыгәрдәнты та зәрдәйән әхцон тәфгәнаг кәрдәгәй мәкьуылтә самадта.

Сафтид сты быдыртә әмә уыгәрдәнтә. Хьарм бәстәм тәхынц хьрихьуппытә, хьәддаг бабызтә әмә аццытә. Сырдтә сәхи цәттә кәнынц зымәгмә. Фәззәг кәлдымы бынмә батардта фынаей кәнынмә йә судзиндарәсы уызыны. Арс бәләсты сыфтәртәй йәхицән цәттә кәны йә зымәгон хьарм лыстән. Әхсәрәг бәләсты кьалиутыл хус кәны зокьотә, бәласы марамаә әмбырд кәны әхсәртә, тәрсытә.

Тагьд кәны фәззәг. Ног әмә ног ахорәнтә ары йә диссаджы нывтән. Фәлурс мигьтәй әхгәны арвы цәсгом. Кьәвдайы донәй әхсы бәләсты хьулон-мулон сыфтәрти. Тагьд зымәг дәр райдайдзән ныв кәнын йә фенддаджы нывтә.

Тексты бындурыл арәзт беседә:

- Цавәр ахорәнтә райста фәззәг?
- Цавәр ахорәнтәй сахуырста фәззәг бәләсты әмә кьутәрти?
- Куыд аивта фәззәг быдырты әмә уыгәрдәнты?
- Сырдтә сәхи куыд цәттә кәнынц зымәгмә?
- Цавәр ахорәнтә райсдзән зымәг та?
- Куыд аивы әрдз зымәгон та?

Әмбисәндтә фәззәджы тыххәй:

- Уалдзәг цы байтауай, уый фәззәджы әркәрддзынә.
- Уалдзәг рәсугьд у дидинджытәй, фәззәг та – дыргьтәй.
- Уалдзәг рәсугьд у, фәззәг –хьәздыг.
- Фәззәг дзаджджын у.
- Фәззәг дә фәлләйттә бафснай, әмә дә зымәг әнәмәт уа.
- Фәззәгәй зәрдә буц у.
- Фәззәг царды кьәбиц у.